

Zaanstreek twee perioden

Scriptie geschiedenis
TU Delft, AR3A150^{am}. Door Danny Bank 1197525

Voorwoord:

Een onderdeel van mijn studie architectuur aan de faculteit bouwkunde van de TU Delft is het schrijven van een geschiedenis scriptie. Voor het maken van deze scriptie is het de bedoeling een onderzoek te doen naar een deel van de algehele geschiedenis welke nauw verband heeft met architectuur, kunstgeschiedenis en/of stedenbouw. Het doel hiervan wordt beschreven als:

“Als geïntegreerd onderdeel van de opleiding tot architect draagt architectuurgeschiedenis door de analytische integratie bij aan de algehele betekenis van de architectuur in artistieke sociale en huidige context.” (bron: <http://www.bk.tudelft.nl/history/nederlands/architectuur/architectuur.html>)

Om dit te bereiken wil ik me richten op een deel uit de geschiedenis die dicht bij mij ligt. Ik wil me richten op de Zaanstreek, de streek waar ik geboren en getogen ben. Een streek met een hele rijke historie en daardoor een te groot onderzoek op zich. Maar in samenwerking met dr. Reinout Rutte, stedenbouwhistoricus aan de faculteit bouwkunde, heb ik een onderzoek voor mijn geschiedenis scriptie kunnen formuleren. Ik ga mijn onderzoek richten op de twee perioden van economische bloei. Vandaar de titel: **Zaanstreek: twee perioden.**

Om een beeld te kunnen scheppen en de juiste literatuur bij elkaar te krijgen over de Zaanstreek en zijn twee perioden heb ik me naast dr. Reinout Rutte laten helpen door mensen uit de streek, in het bijzonder dhr. Sjaak Schavemaker die werkzaam is bij monumentencommissie van de gemeente Wormerland.

Voor mezelf is er een hoop duidelijk geworden over de streek waarin ik woon. Ik kan nu eindelijk vanuit mijn vakgebied iets vertellen over de streek en kan daarmee, met mijn sociale omgeving, een stukje van de historie bewaren. Ik hoop dat degene die dit lezen ook een duidelijk beeld krijgen en een stukje van de historie van de Zaanstreek begrijpen.

Danny Bank, 13 november 2006.

INHOUDSOPGAVE:

H01:	Inleiding	blz. 02
H02:	Landschapsontwikkeling Zaanstreek	blz. 03
	2.1 <i>De basis:</i>	blz. 03
	2.2 <i>Het ontstaan van Noord-Holland:</i>	blz. 03
	2.3 <i>Ontginning van het landschap:</i>	blz. 04
	2.4 <i>De eerste dorpen:</i>	blz. 05
H03:	Eerste economische bloei Zaanstreek:	blz. 08
	3.1 <i>Gevecht tegen het water:</i>	blz. 08
	3.2 <i>De ontwikkeling van de dorpen aan de Zaan:</i>	blz. 09
	3.3 <i>Het leven in de Zaanstreek tijdens de eerste economische opbloei:</i>	blz. 10
	3.4 <i>De paden en hun ‘padreglement’:</i>	blz. 13
	3.5 <i>De bouwontwikkelingen in de Zaanstreek tijdens de eerste economische opbloei:</i>	blz. 14
	3.6 <i>De Zaanstreek in welvaren:</i>	blz. 16
H04:	Tweede economische bloei Zaanstreek:	blz. 17
	4.1 <i>Verval voor de tweede bloei:</i>	blz. 17
	4.2 <i>De start van de tweede opbloei:</i>	blz. 18
	4.3 <i>Het leven in de Zaanstreek tijdens de tweede economische opbloei:</i>	blz. 19
	4.4 <i>De bouwontwikkelingen in de Zaanstreek tijdens de tweede economische opbloei:</i>	blz. 23
	4.5 <i>De Zaanstreek voorgoed veranderd:</i>	blz. 26
H05:	Twee perioden:	blz. 27
	5.1 <i>Inleiding:</i>	blz. 27
	5.2 <i>Het land:</i>	blz. 27
	5.3 <i>De infrastructuur:</i>	blz. 28
	5.4 <i>Wonen:</i>	blz. 29
H06:	Slot:	blz. 31

BIJLAGEN:

A:	<i>Poelsluis: toen en nu</i>
B:	<i>Landschap Noord-Holland voor bewoning</i>
C:	<i>Eerste kolonisatie Zaanstreek</i>
D:	<i>Gevecht tegen water</i>
E:	<i>Kaart Noord-Holland 1583</i>
F:	<i>Paden en de typische kamstructuur</i>
G:	<i>Het hallehuis en het zaalhuis</i>
H:	<i>Aantal molens in tijde van welvaart</i>
I:	<i>Vrijheid door de Fransen?</i>
J:	<i>Kogerpolderkanaal 1850</i>
K:	<i>Zeehavens en grote fabriekspanden vs. pittoreske dorpen</i>
L:	<i>Zijkamers en aanluiting</i>
M:	<i>Hout verdwijnt, steen verschijnt</i>
N:	<i>Overgebleven molens 1930 na overname fabrieken</i>
O:	<i>Kaart Zaanstreek 2006</i>

H01: Inleiding:

Het landschap van de Zaanstreek is een landschap dat voortdurend in beweging is, vanaf het ontstaan tot de hedendaagse ontwikkelingen. Deze voortdurende beweging is voor een groot deel tot stand gebracht door twee zeer belangrijke perioden van economische bloei. De eerste bloei was rond de Gouden eeuw en de tweede bloei ontstond aan het eind van de 19^e eeuw tot aan midden 20^e eeuw. In deze tijd zijn verschillende factoren aanwezig geweest, waardoor de Zaanstreek, ooit onhandelbaar terrein, is uitgegroeid tot een van de eerste, zonet het eerste, industriegebied van Europa.

Een zeer interessant onderwerp om hier mijn geschiedenis scriptie aan te weiden. De interesse voor dit onderwerp wordt nog eens vergroot omdat ik geboren en getogen ben in deze streek en daardoor meer te weten kan komen over deze streek. Ik hoor veel verhalen over de streek, maar kan er niet echt een goed beeld bij krijgen. Dit komt mede doordat de streek zeer veel getransformeerd is en het huidige beeld van de streek allerlei verschillende beelden prijs geeft, zonder echt te weten wat de precieze historische waarde is. Het zou voor mij dan ook leuk zijn, om vanuit mijn studie, een gerichter en duidelijker beeld te krijgen van wat er om mij heen daadwerkelijk bevind. Om een goed beeld te kunnen krijgen wil ik me richten op de twee belangrijkste perioden van deze streek. De perioden waar het meeste ontwikkeld is en waar de belangrijkste stappen zijn gezet naar hetgeen wat er nu is. Mijn zoektocht gaat daarom uit naar de twee hoofdperioden en dan vooral hoe deze eruitzagen in tijden van economische bloei. Dit wil ik gaan onderzoeken aan de hand van onderwerpen die direct gerelateerd zijn aan mijn studie architectuur, zowel landschappelijk en stedenbouwkundig, als de daadwerkelijke bebouwing. Hoe was de infrastructuur in de beide perioden? Wat waren de belangrijkste transformaties? Wat was de schaal van de bebouwing en het eventuele bouwkegel? Wat was het bouwtype en hoe zagen de gebouwen er destijds uit? Hoe was het leven toen? Vragen die met een antwoord een redelijk beeld kunnen geven hoe de Zaanstreek is ontstaan en er uit heeft gezien, zowel landschappelijk, stedenbouwkundig en architectonisch.

Tijdens deze scriptie zal ik twee beelden schetsen van de twee belangrijkste perioden in de Zaanse geschiedenis. Deze beelden zal ik gaan vergelijken, waardoor de kenmerken van elke periode duidelijk naar voren komen. Hierdoor kunnen we een duidelijk beeld krijgen van hoe de Zaanstreek is ontstaan en waarom het is zoals het nu is. Ten slotte wil ik in deze scriptie mijn toekomstvisie voor de Zaanstreek schetsen aan de hand van de gevonden informatie tijdens het schrijven van dit stuk. Zal het landschap van de Zaanstreek in de toekomst nog steeds voortdurend in beweging zijn? Is er kans op een eventuele derde bloei periode?

Boven: Tekening vanaf de Poelsluis in 1790, door J. Bulthuis. Links Wormer, rechts Wormerveer. (ach lieve tijd blz. 226)
Midden: Foto van de Poelsluis in 2006, door D. Bank.
Onder: Samenvoeging tekening en foto.

H02: Landschapontwikkeling Zaanstreek:

2.1: De basis:

De landschapontwikkeling van de Zaanstreek en de wijde omgeving vind zijn vermoedelijke basis vanaf de laatste IJstijd. Aan het einde van deze tijd, elf tot twaalf duizend jaar geleden, was de Noordzee één grote droge zandvlakte. Dit kwam door de verlaging van de zeespiegel, die zijn oorzaak vind na een periode van honderdduizend jaar kou. Na deze periode van extreme kou werd de dooi ingezet welke de gigantische ijskappen in een rap tempo deed smelten. In amper vijfduizend jaar was 95 procent van de zeespiegeldaling weer ongedaan gemaakt¹. De laatste vijf meter zeestijging duurde 7500 jaar². In deze periode is de basis van onze huidige westkust gevormd. Na hevige stormen en stromingen is het zand en daarmee de kustlijn zoveel mogelijk naar het oosten verplaatst en is ongeveer vijfduizend jaar geleden de plaats van de kustlijn gelijk aan de huidige.

2.2: Het ontstaan van Noord-Holland:

De verkregen kustlijn was geen solide strook zand met duinen. Op verschillende plaatsten werd het landschap onderbroken door riviermondingen welke het landschap daar domineerde. Deze riviermondingen, estuaria genoemd, zijn een door getijstromen verbrede, trechtervormige, open riviermond³. Een riviermond welke ontstaat door eb en vloed. Bij eb stroomt het rivierwater naar zee en schuurt de bodem en oevers zo dat er geulen ontstaan welke trechtervormig uitlopen naar zee. Bij vloed stuwt het zeewater het rivierwater terug de monding in. Het met zeewater meegevoerde slib bezinkt tijdens deze kentering en vormt modderbanken in de monding.

Het Noord-Hollandse kustgebied werd gedomineerd door de monding van het Oer-IJ en het zogenoemde Gat van Bergen⁴. Deze vormden samen een rivierdelta van het huidige Zandvoort tot het huidige Bergen. Deze estuaria slibde langzaam dicht ter plaatse van het Gat van Bergen en vormde hiermee West-Friesland. Een landschap vol met een netwerk van geulen en krekens, en aan de oostkant een grote plas water, wat later zou uitgroeien tot de Zuiderzee.

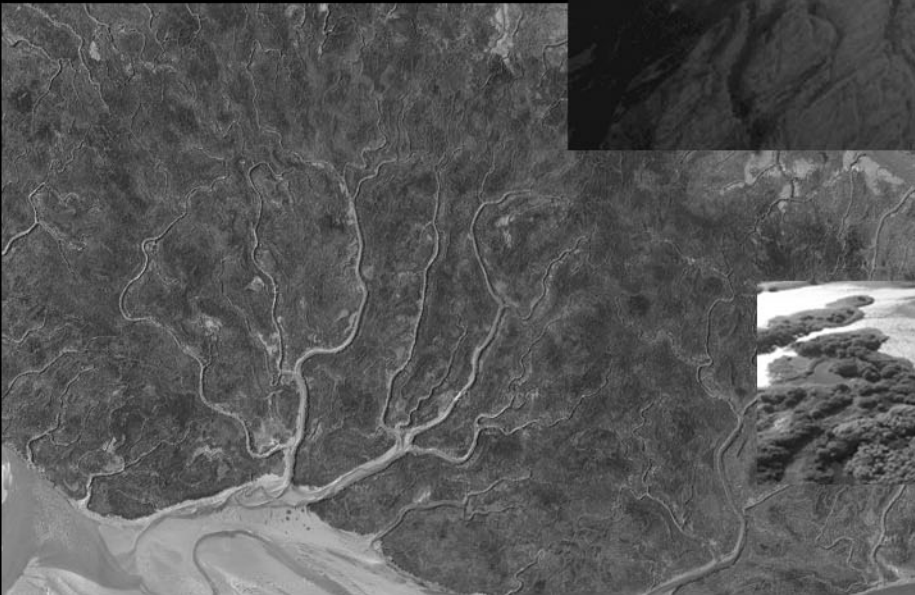
Het Oer-IJ bleef nu over als voornaamste plek waarop Midden-Nederland kon afwateren. Maar ook het Oer-IJ zou dicht gaan groeien. Vanaf 3000 v Chr. tot het jaar nul groeide het Oer-IJ dicht, van zuid naar noord, en vormde hiermee strandwallen aan de oostkant, te weten Uitgeest, Akersloot en St. Pancras, de noordelijke buurtgenoten van de Zaanstreek. Meer ten westen, van de in aanbouw zijnde Zaanstreek, werden nieuwe strandwallen aangelegd welke zouden uitgroeien tot de Kennemerduinen.

¹ Artikel: **Stolp**, J.J. (2000) *Zaans Erfgoed – art. Voortdurende verandering – blz. 20, 1^e jaargang, nr. 4 april 2003. Stichting Zaans Erfgoed, Zaandijk*

² Artikel: **Stolp**, J.J. (2000) *Zaans Erfgoed – art. Voortdurende verandering – blz. 20, 1^e jaargang, nr. 4 april 2003. Stichting Zaans Erfgoed, Zaandijk*

³ Encyclopedie: **Winkler Prins** *Nieuwe kleine WP in kleur – Estuarium – blz. 1702. Elsevier, Amsterdam/Brussel.*

⁴ Artikel: **Stolp**, J.J. (2000) *Zaans Erfgoed – art. Voortdurende verandering – blz. 20, 1^e jaargang, nr. 4 april 2003. Stichting Zaans Erfgoed, Zaandijk.*

Boven: Duinen (foto: www.piek.cc) *Rechtsmidden:* Estuarium (foto: www.cascwild.org)
Midden: Geul (foto: www.switchimage.com) *Onder:* het schelde estuarium Nederland
(<http://maps.google.nl>) *rechtsonder:* Kreken en geulen (www.dzh.nl)

B

De duinen en strandwallen van toen zijn nog het beste te vergelijken met de kleinere waddeneilanden van nu: een flinke strook zand met lage duinen en daarachter opslibbende kwelders, doorsneden met geulen⁵. De door de zee gevormde kustlijn, die nu wel een redelijke solide strook was ter plaatse van Noord-Holland, heeft nu het stuwende zoute zeewater voor een groot deel buitengesloten en de kans geboden om verzoeting van het water door de rivieren mogelijk te maken.

Onder invloed van deze verzoeting is veenvorming ontstaan tussen de duinen en strandwallen. De plaatselijke begroeiing veranderde van zeekraal naar riet, naar hoogveengebieden (dat is veen groeiend onafhankelijk van en boven het grondwater en bestaande uit planten – met name veenmos – die voor hun groei zijn aangewezen op regenwater, dat arm is aan voedingszouten⁶). Maar er was vooral meer vorming van laagveen (laaggelegen ten opzichte van het grondwater en bestaande uit plantengezelschappen, die voor hun groei de aanvoer van minerale voedingsstoffen nodig hebben; vooral riet is van belang⁷). Dit kwam door de nog gemakkelijke waterhuishouding in het gebied door de nog bestaande estuaria die zorgde voor stroming in het gebied. Een overschot aan water zocht vanzelf een weg naar de laagste plek⁸. Deze ontwikkeling zorgde voor het ontstaan van verschillende veenstromen en één daarvan is 'De Zaan'. Andere bekende veenstromen in dit gebied waren de Wormer en de Beemster. Waar het water geen weg naar een lagere plek kon vinden ontstonden meertjes in het veen. Dit gebeurde bij de laatstgenoemde veenstroompjes de Wormer en de Beemster. De Zaan daarentegen is een stroompje gebleven.

Het landschap zou zich uiteindelijk zo door blijven ontwikkelen tot de negende/tiende eeuw. Na die tijd zou het landschap drastisch veranderen door het ingrijpen van de mens, en dus ook door de eerste Zaankanters.

2.3: Ontginning van het landschap:

De eerste tekenen van leven rond, de veenstroom, de Zaan kunnen we zoeken in de periode van ongeveer 200 v. Chr. tot 200 n. Chr. In deze periode van enkele honderden jaren hebben mensen een poging gedaan om het nog lastige veengebied te bewonen. Daarvoor was men wel al in het gebied geweest, alleen niet om te wonen, maar om te vissen, te vogelen en riet te verzamelen om hun hutten te voorzien van een dak. Het veengebied telde toen nog talloze krekens met daar tussen het natte veengebied. Toch is het een groep mensen gelukt om ongeveer 400 jaar het veen rond de Zaan te bewonen. De rede hiervoor is dat de schapen en runderen de duingebieden hadden kaalgevreten, de landbouw tuintjes uitgedroogd waren en de waterputten alleen nog brak en zout water leverden. Daarnaast hielp het veranderende klimaat, die mede oorzaak was van de uitdroging, voor een gunstigere waterstand in de veengebieden. Meer periodes met zon en een oostelijke, landelijke

⁵ Artikel: **Stolp**, J.J. (2000) *Zaans Erfgoed – art. Voortdurende verandering – blz. 21, 1^e jaargang, nr. 4 april 2003. Stichting Zaans Erfgoed, Zaandijk.*

⁶ Boek: **Van Braam**, A., J.W. Groesbeek, S. Hart en M.A. Verkade (1970). *Historische atlas van de Zaanlanden – blz. 9. Meijers Pers NV, Wormerveer.*

⁷ Boek: **Van Braam**, A., J.W. Groesbeek, S. Hart en M.A. Verkade (1970). *Historische atlas van de Zaanlanden – blz. 9. Meijers Pers NV, Wormerveer.*

⁸ Artikel: **Stolp**, J.J. (2000) *Zaans Erfgoed – art. Voortdurende verandering – blz. 21, 1^e jaargang, nr. 4 april 2003. Stichting Zaans Erfgoed, Zaandijk.*

wind zorgde voor meer droogte in Noord-Holland, waardoor de kreekoevers begaanbaar werden en er verschillende plekken bewoonbaar werden. Het vasthouden van het regenwater door de hoogveengebieden in het oosten zorgde voor voldoende drinkwater, waardoor de veengebieden meer potentie kregen dan de droge duingebieden. Rede genoeg om hier je hut te bouwen en hier te gaan wonen. Deze bewoning vond eerst plaats in het westelijke deel van de Assendelver polders en later ook in Krommenie en elders in het westelijke veengebied van Noord-Holland⁹. Na deze tijd van droogte kwam er een vochtige tijd. Het veen vernatte weer en werd langzaam weer onbewoonbaar. Hierdoor heeft men toch weer gekozen om te gaan wonen in het duinlandschap. Na deze jaren van bewoning hebben mensen nog wel pogingen gedaan, met weinig succes. Het duurde tot de tiende eeuw voordat een volk, vanuit de duinen, de streken rond de Zaan blijvend gingen bewonen.

Vanaf deze tijd is men het land gaan ontginnen. De nieuwe 'kolonisten' begonnen met het veenmoeras te ontwateren door het graven van sloten. Dit deden zij haaks op de bestaande veenstromen en lagen deze 'sloten' evenwijdig aan elkaar, zodat er rechte stroken droog land vrij kwamen voor akkerbouw en de veeteelt. Nadat ze een gebied hadden ontgonnen, werd tussen het veenmoeras en het ontgonnen land een bredere sloot gegraven. Deze werden watering of gouw genoemd, welke dienden als buffer tegen het overtollige veenmoeraswater. Tegen een eventueel te vol lopen van zo'n watering of gouw wierp de ontginning voor alle zekerheid een klein dijkje op om de droge stroken optimaal te beschermen tegen overstroming. Langs zo'n dijkje, het droogste gedeelte, concentreerde men de bewoning. Deze bewoning zou het begin betekenen van langgerekte 'lintdorpen', die nog steeds typerend zijn voor de Zaanstreek¹⁰.

2.4: De eerste dorpen:

Algemeen wordt aangenomen dat Wormer, Jisp, Assendelft, Krommenie, Westzaan en Oostzaan de oudste thans nog bestaande plaatsen zijn¹¹. Wormer, om te beginnen, zou met zekerheid stammen uit de elfde eeuw, maar geruchten, geen bewijs, zeggen dat het ook al in de negende eeuw zou bestaan. Dit komt door de uitleg van een manuscript uit de negende eeuw welke verwarring heeft geschopt. Het gaat om het dorp 'uueromeri'. Sommige verdedigen met vuur dat het hiermee Wormer werd bedoeld, andere meenden dat het om Overmere, in het Gooi, ging. De juistheid van geen dezer opvattingen kon worden bewezen¹². Men gaat er vanuit dat Wormer een vroege vissersnederzetting was en leefde van de binnenvisserij.

Jisp is een beetje een vreemde eend in de bijt wat betreft zijn ontstaan. Alle auteurs zijn het erover eens dat het dorp (met Wormer, Assendelft en Oostzaan) tot de oudste nog bestaande Zaanse nederzettingen behoort¹³. Er is echter niets bekend

⁹ Artikel: **Stolp**, J.J. (2000) *Zaans Erfgoed – art. Voortdurende verandering – blz. 22, 1^e jaargang, nr. 4 april 2003. Stichting Zaans Erfgoed, Zaandijk.*

¹⁰ Artikel: **Kleij**, P. (2003) *Zaans Erfgoed – art. Waren de eerste Zaanse cowboys? – blz. 25, 1^e jaargang, nr. 4 april 2003. Stichting Zaans Erfgoed, Zaandijk.*

¹¹ Boek: **Van Braam**, A., J.W. Groesbeek, S. Hart en M.A. Verkade (1970). *Historische atlas van de Zaanlanden – blz. 9. Meijers Pers NV, Wormerveer.*

¹² Encyclopedie: **Woudt**, J.P. en K. Woudt (1991). *Encyclopedie van de Zaanstreek – blz. 801. Stichting uitgeverij Noord-Holland, Wormerveer.*

¹³ Encyclopedie: **Woudt**, J.P. en K. Woudt (1991). *Encyclopedie van de Zaanstreek – blz. 363. Stichting uitgeverij Noord-Holland, Wormerveer.*

Boven: Kaart met de kolonisatie van de Zaanstreek (kaart: Zaanstreek - Architectuur en stedenbouw 1850-1940 blz. 7) Midden: Impressie landschap (foto: Zaans erfgoed april 2003 blz. 27) onder: Kaart uit 1575 welke het waterrijke gebied aangeeft. (kaart: Ach lieve tijd blz. 224)

van dit dorp tot aan een oude schriftelijke vermelding van het dorp 'Gispe' uit 1321. Ook dit dorp, net als Wormer, zou zich in de vroegste beginselen bezig hebben gehouden met de visserij.

Assendelft is sowieso de oudste met betrekking tot de eerdere bewoning van dit gebied. Werkelijke aanwijzingen dateren uit de tijd van Karel Martel (676-741) dat Assendelft gesticht is rond een kapel. Een van de oudste kerkelijke goederenlijsten van de abdij van Echternach vermeldt, in de tweede helft der achtste eeuw, de nederzettingsnaam als Ascmannedilf en Asmedelf¹⁴. Voor dit dorp geldt, als belangrijkste bestaansbron, in die tijd en ver daarna, de veehouderij.

Krommenie is ook een van de oudste dorpen binnen de Zaanstreek, ongeveer gelijk aan Assendelft. Toch is over Krommenie pas iets schriftelijk bekend vanaf de tweede helft van de dertiende eeuw, maar wordt er wel vanuit gegaan, door archeologische vondsten, dat het dorp er al 1000 jaar voor bestond. De eerste bewoners van Krommenie zullen (evenals de bewoners rond het begin van de jaartelling) vermoedelijk vooral hebben geleefd van de visvangst en de jacht op vogels¹⁵.

Westzaan is oorspronkelijk ontstaan rond de twaalfde eeuw. Eerder werd nog vermoed dat het een van de aller oudste dorpen zou zijn, maar een onderzoek van mr. J.W. Groesbeek (De Zaende, 1946) maakt aannemelijker dat het dorp pas in de twaalfde eeuw ontstond¹⁶. Ook hier bleek de oorzaak van de verwarring te liggen in de namen, net als Wormer. De rede om te geloven dat het niet ging om Westzaan, maar een ander dorp, namelijk Sassenheim, is dat er ook geen archeologische vondsten zijn gedaan voor de twaalfde eeuw in de buurt van Westzaan. Het is één van de dorpen die in het hoogveengebied is ontstaan, hierdoor had het een betere kans voor akkerbouw. Door de akkerbouw is door inklinking en erosie ook dit gebied later een laagveengebied geworden en kon het later alleen nog dienen als wei- en hooiland.

De laatste der oudste dorpen is Oostzaan. Van de oudste dorpen is dit de jongste. Men gaat er van uit dat Oostzaan niet bewoond is voor het eind van de dertiende eeuw. Zoals in grote delen van Holland en Utrecht bestond de bodem uit moeilijk toegankelijk, moerasachtig hoogveen¹⁷. Oostzaan heeft daarmee bijna hetzelfde verhaal als Westzaan, eerst akkerland, later wei- en hooiland. Alleen voor het ontginnen van het hoogveen zijn de Oostzaners eerst bezig geweest met de binnenvisserij en het jagen op vogels. En ook is het niet ondenkbaar dat de Oostzaners bezig zijn geweest met turf winning.

Latere dorpen als Zaandam, 't Kalf en Knollendam dateren vermoedelijk uit de dertiende/veertiende eeuw. De rest van de bewoning van de Zaanstreek geschiedt uit de occupatie vanuit de eerste dorpen. Voorbeelden hiervan zijn Wormerveer (Wormer), Zaandijk (Westzaan) en Krommeniedijk (Krommenie) die alle ongeveer

¹⁴ Encyclopedie: **Woudt**, J.P. en K. Woudt (1991). Encyclopedie van de Zaanstreek – blz. 45. *Stichting uitgeverij Noord-Holland, Wormerveer.*

¹⁵ Encyclopedie: **Woudt**, J.P. en K. Woudt (1991). Encyclopedie van de Zaanstreek – blz. 420. *Stichting uitgeverij Noord-Holland, Wormerveer.*

¹⁶ Encyclopedie: **Woudt**, J.P. en K. Woudt (1991). Encyclopedie van de Zaanstreek – blz. 786. *Stichting uitgeverij Noord-Holland, Wormerveer.*

¹⁷ Encyclopedie: **Woudt**, J.P. en K. Woudt (1991). Encyclopedie van de Zaanstreek – blz. 551. *Stichting uitgeverij Noord-Holland, Wormerveer.*

dateren uit midden veertiende laat vijftiende eeuw. Deze groei aan dorpen gaat gelijk gepaard met de start van de eerste economische bloei in de Zaanstreek.

H03: Eerste economische bloei Zaanstreek:

3.1: Gevecht tegen het water:

De Zaanstreek, nu bestaande uit een aantal kleine dorpen, zou nog een ruige tijd van enkele honderden jaren tegemoet gaan voordat het zou uitgroeien tot één van de grootste industriegebieden van Europa. Het ontginnen van het land ging gepaard met vele teleurstellingen. Water in was nog steeds het grootste probleem. Doordat de streek nog in open verbinding stond met de ruige wateren, zoals de Zuiderzee (ontstaan tussen 1170 en 1395) en het Oer-IJ, die zich aan het hervormen was door de getijden en 't IJ genoemd zou worden, werd het land vaak weer onderwater gezet. Grote brokken veen werden door het schurende water ondermijnd en zakte weg¹⁸. Dit maakte het gebied wederom moeilijk bewoonbaar. De vooruitzichten waren slecht. Grote gebieden liepen onder. Er ontstonden grote binnenmeren, waaronder De Wijde Wormer, Starnmeer, de Purmer en de Beemster. Deze gebieden, allemaal rond de Zaan, gaven de eerste aanzet voor het vrezan van een totaal onderlopen van de veengebieden en de vorming van één groot binnenmeer. Rond 1200 zou de gehele Zaanstreek onderwater liggen, hetgeen niet gebeurde door het ingrijpen van de mens.

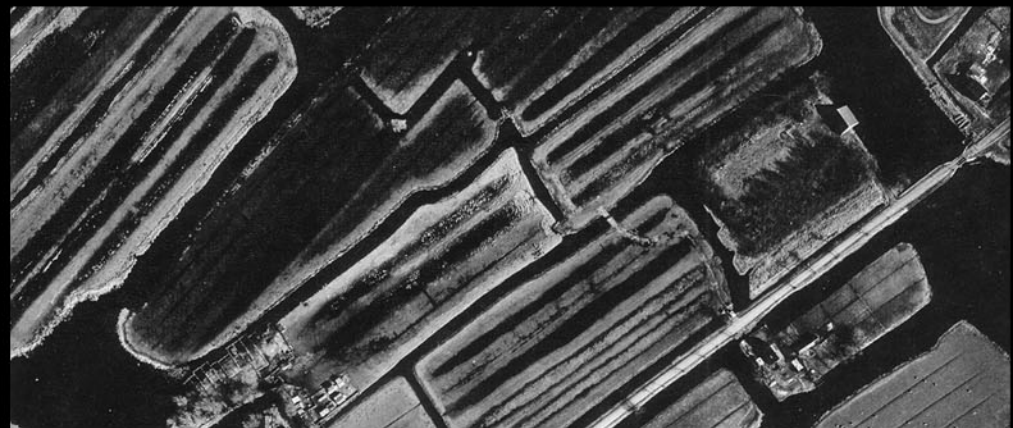
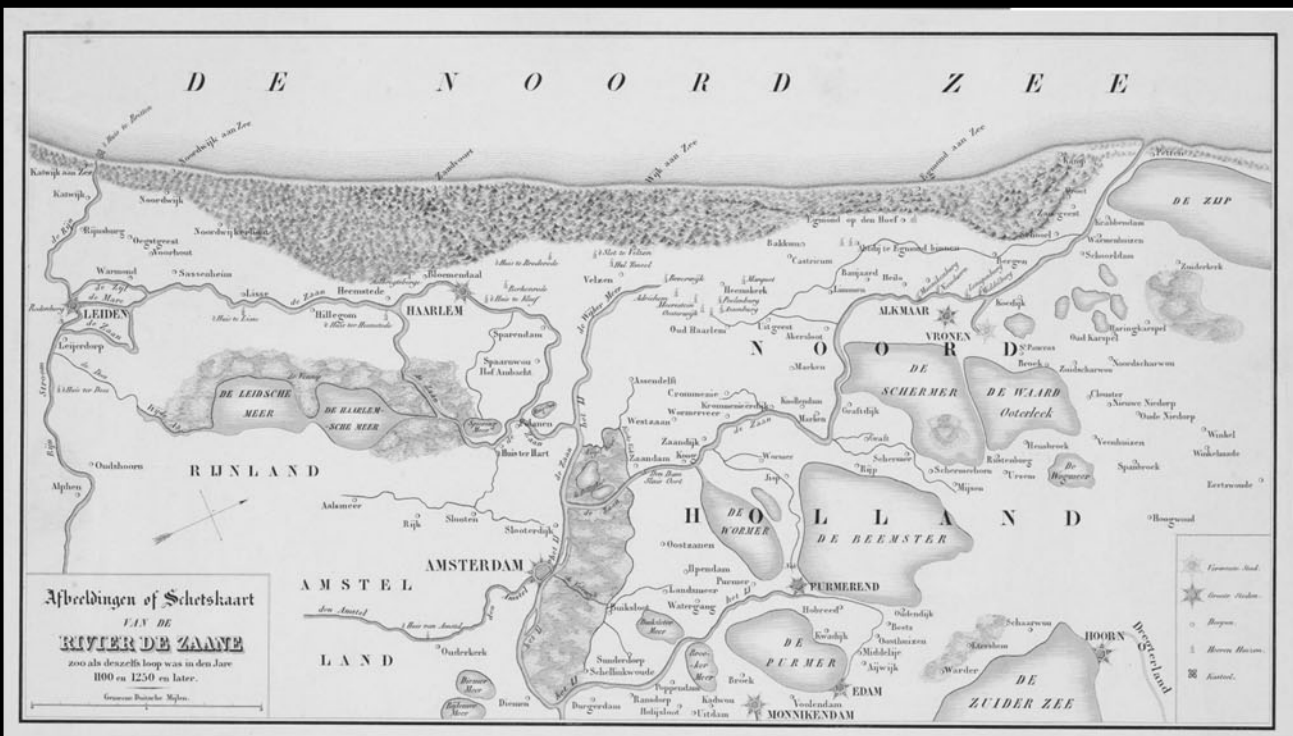
De Zaankanters grepen in. Dit zou gaan gebeuren in drie stappen. De eerste stap was het veiligstellen van de dorpen aan de Zaan met aan de westzijde Assendelft, Krommenie en Westzaan en aan de oostzijde Wormer, Jisp en Oostzaan. Het veiligstellen van deze twee veengebieden, aan de west- en oostkant van de Zaan, werd gedaan door deze te omringen met dijken. De waterhuishouding in deze polders werd gedaan door een primitief stelsel van sluizen. Bij laag water spuide men via sluizen eenvoudigweg het overtollige (regen)water op de omringende stromen en meren¹⁹. Deze maatregelen, afgerond in de dertiende eeuw, zorgde ervoor dat er twee bewoonbare gebieden waren en men niet behoefde te vluchten naar andere gebieden, zoals Amsterdam of Haarlem. De Zaankanter had zich gevestigd.

Er was nog wel een redelijke dreiging van het water vanuit de Zuiderzee, hierdoor werd er een tweede stap genomen om het water in het gebied in de hand te houden. De Zaan stond nog in open verbinding met de Zuiderzee en kon hierdoor het buitendijkse gebied nog overheersen. Hierdoor werden er twee dammen geplaatst aan de noordzijde en de zuidzijde van de Zaan. In het noorden werd rond 1361 een dam geplaatst bij Knollendam en daarvoor rond 1300 een dam in het zuiden bij Zaandam. Deze werden voltooid omstreeks 1400.

De derde stap zou pas in de zeventiende eeuw plaatsvinden. Na een belangrijke ontdekking van de windmolen, in Jisp omstreeks 1321, was men in de vijftiende eeuw zover dat men de windmolen, naast het vermalen van graan ook kon gebruiken voor het uitslaan van overtollig water in de polders. Met als gevolg dat in de zeventiende eeuw het landschap drastisch veranderde in een polderlandschap. De Zaanstreek, met betrekking op land, had nu een solide basis. Door de drooglegging van de binnenmeren De Wijde Wormer, De Enge Wormer en het Starnmeer was de

¹⁸ Boek: Kleij, P. (2003). *Zaanstreek – Architectuur en stedenbouw 1850-1940* – blz. 8. *Waanders Uitgevers, Zwolle*.

¹⁹ Boek: Kleij, P. (2003). *Zaanstreek – Architectuur en stedenbouw 1850-1940* – blz. 8. *Waanders Uitgevers, Zwolle*.

Boven: Het hoofd boven water houden, eerste levensbehoefte van de Zaankanters. (foto: Ach lieve tijd blz. 227) Midden: Kaart van de periode tussen 1100-1250 (kaart: Zaaansarchief nr. 52.00681) Onder: karakteristiek ontginning van de Zaanstreek met sloten en wateringen. (foto: Zaaans erfgoed april 2003 blz. 26)

D

Zaanstreek getransformeerd naar een groen land met een groot waterafvoersysteem van sloten, stromen, wateringën, meertjes en plassen. In het midden van dit waterafvoersysteem ligt de Zaan, welke later de basis zou vormen voor één enorm industrie gebied.

3.2: De ontwikkeling van de dorpen aan de Zaan:

Nu de dorpen meer zekerheid hadden op een droog bestaan, konden de bewoners zich meer gaan richten op de tekorten aan voedsel en zich mengen in de handel. Door een langzame maar gestage bevolkingsgroei nam de voedselbehoefte toe²⁰. De handel in deze tijd lag ook op zijn gat, waardoor er veel armoede heerste in het gebied. In 1514 was ruim veertig procent van de bevolking van Wormer en Jisp armlastig, in Oostzaan en Oost-Zaandam was dat vijftig procent en in Assendelft tien tot vijftien procent²¹. Het is nu nog moeilijk te bevatten waardoor de bevolking bleef in de Zaanstreek, maar later zou duidelijk worden dat dit toch een goede keuze was.

De eerste tekenen van een economische bloei in de Zaanstreek kwamen vanuit de dorpen gevestigd langs de Zaan. Oostzaan gaf de eerste tekenen van nijverheid rond 1580 door de opkomst van een linnen- en katoenblekerij. In de zeventiende-eeuwse bloeitijd zouden in dat ene kleine dorp honderd bedrijven bij de blekerij betrokken zijn²². Wormer was ook een dorp die tekenen gaf van een groeiende nijverheid. Aan het eind van de zestiende eeuw ontstond in dit dorp een stijfelmakerij die zou gaan uitgroeien tot één van de belangrijkste bedrijfstak in de Zaanstreek. Eveneens ontwikkelde zich een andere zeer belangrijke bedrijfstak in Wormer, de beschuitbakkerij. Vijftig jaar later of daaromtrent, rond 1620, rookten in Wormer en Jisp meer dan 130 (sommige bronnen spreken zelfs van 150) schoorstenen van bakkerijen die scheepsbeschuit aan tal van Europese havens leverden²³. De start van zeildoeknijverheid vind zijn oorsprong in Assendelft, Krommenie en Krommeniedijk. In deze dorpen bestond het grootste deel van de bevolking al in de zestiende eeuw uit wevers. Dit groeide uit van ongeveer twintig in 1514 in Assendelft naar honderden tot wel duizenden in het hele noordelijke deel van de Zaanstreek een eeuw daarna. Deze eerste tekenen van nijverheid verbrede de horizon van de Zaankanters, maar het boerenbedrijf en de binnenvisserij bleef in deze tijd het grootste belang houden.

De oorzaak van deze horizon verruiming kwam deels door de opbloei van Amsterdam. Laten we wel zijn: als Amsterdam niet zo nabij had gelegen, had het

²⁰ Bundel: **Van Diepen**, A., T. de Groot, D. Kerssens, I. Muller, G.J. Onrust, J.P. Woudt en K. Woudt (1992/1993/1994). Ach lieve tijd Zaanstreek – tien eeuwen Zaanstreek, de Zaankanters en hun rijke verleden – blz. 10. *Waanders Uitgevers, Zwolle.*

²¹ Bundel: **Van Diepen**, A., T. de Groot, D. Kerssens, I. Muller, G.J. Onrust, J.P. Woudt en K. Woudt (1992/1993/1994). Ach lieve tijd Zaanstreek – tien eeuwen Zaanstreek, de Zaankanters en hun rijke verleden – blz. 11. *Waanders Uitgevers, Zwolle.*

²² Bundel: **Van Diepen**, A., T. de Groot, D. Kerssens, I. Muller, G.J. Onrust, J.P. Woudt en K. Woudt (1992/1993/1994). Ach lieve tijd Zaanstreek – tien eeuwen Zaanstreek, de Zaankanters en hun rijke verleden – blz. 12. *Waanders Uitgevers, Zwolle.*

²³ Bundel: **Van Diepen**, A., T. de Groot, D. Kerssens, I. Muller, G.J. Onrust, J.P. Woudt en K. Woudt (1992/1993/1994). Ach lieve tijd Zaanstreek – tien eeuwen Zaanstreek, de Zaankanters en hun rijke verleden – blz. 12. *Waanders Uitgevers, Zwolle.*

Zaanse gebied zich nu in weinig onderscheiden van de rest van Waterland²⁴. Amsterdam ontwikkelde zich na 1578 snel tot één van de belangrijkste havensteden van Europa. Hetgeen de Zaanstreek niet ongeroerd heeft gelaten. De wederzijdse afhankelijkheid werd duidelijk aan het eind van de zestiende eeuw. Precies de tijd dat ook de eerder beschreven dorpen de eerste tekenen van nijverheid vertoonden. Maar waarom ontwikkelde deze nijverheid zich niet in Amsterdam zelf? Verschillende bronnen geven hier aan dat dit zijn oorsprong vind in het feit dat nijverheden als bakkerijen en blekerijen, brandgevaarlijk waren en dat de ingrediënten zich al in de Zaanstreek bevonden, zoals melk en gemalen meel voor het beschuit, en karnemelk voor de blekerij. Er was ruimte in de Zaanstreek, iets wat in Amsterdam schaars was. Daarnaast speelde de Zaankanter handig in op de haven met zijn Europese handel en het opslaan van producten. Men zag handel in de verwerking en klaar maken van verschillende producten. Zij gingen boomstammen tot balken zagen, olie uit zaad slaan, gort uit graan pellen enzovoort²⁵. Amsterdam en de Zaanstreek profiteerde van elkaar en werden langzamerhand afhankelijk van elkaar, wat ervoor zorgde dat de Zaanstreek kon uitgroeien tot Europa's grootste industrielandchap.

Niet alleen deze onderlinge afhankelijkheid was de basis van de bloei, er werd wederom een belangrijke uitvinding gedaan, waardoor de welvaart in de Zaanstreek in een stroomversnelling kwam. Deze uitvinding in 1592 te Uitgeest, was de houtzaagmolen. De uitvinder, Cornelis Cornelisz., zag geen brood in zijn molen en verkocht hem aan een Zaandammer²⁶. Deze gebeurtenis stond grotendeels aan het begin van de opbloei van de Zaanstreek. Er waren binnen vijftig jaar al 52 houtzaagmolens gebouwd, maar er zouden er volgen, tot een aantal van wel 256.

3.3: Het leven in de Zaanstreek tijdens de eerste economische opbloei:

In het begin was het geen gemakkelijke tijd om te wonen in de Zaanstreek. Ook al hadden de dijken, dammen en sluizen enige vat op het water, de landerijen bleven drassig, waardoor het landschap binnen de dijken evengoed lastig begaanbaar was. Goede wegen waren er niet. De mogelijkheden van landverkeer waren oorspronkelijk zo beperkt dat de vroegste Zaankanters zelfs nooit een paard hadden gezien²⁷. In deze tijd was er alleen landverkeer mogelijk over de dijken, wat tevens een modderige waterkering was welke alleen ter plaatse van bewoning verhard was. Men was nog altijd overgeleverd aan het water.

Door de ontginning van het land in de eerder genoemde patronen van sloten en wateringen, werd het landschap van de Zaanstreek uitstekend geschikt voor vervoer over water. Hetgeen waar de vroege Zaankanter handig op in speelde. De Zaanse molens in het veld werden over het water bevoorrad, terwijl hun producten weer per

²⁴ Artikel: **Woudt**, J.P. (2003) *Zaans Erfgoed* – art. Basis voor bloei – blz. 27, 1^e jaargang, nr. 4 april 2003. *Stichting Zaans Erfgoed, Zaandijk*.

²⁵ Artikel: **Woudt**, J.P. (2003) *Zaans Erfgoed* – art. Basis voor bloei – blz. 27, 1^e jaargang, nr. 4 april 2003. *Stichting Zaans Erfgoed, Zaandijk*.

²⁶ Boek: **Kleij**, P. (2003). *Zaanstreek – Architectuur en stedenbouw 1850-1940* – blz. 10. *Waanders Uitgevers, Zwolle*.

²⁷ Bundel: **Van Diepen**, A., T. de Groot, D. Kerssens, I. Muller, G.J. Onrust, J.P. Woudt en K. Woudt (1992/1993/1994). *Ach lieve tijd Zaanstreek – tien eeuwen Zaanstreek, de Zaankanters en hun verkeer en vervoer* – blz. 33. *Waanders Uitgevers, Zwolle*.

schuit werden afgevoerd²⁸. Ook het personeel van de molens maakten gebruik van het water door met hun boten van hun woning naar de molen te gaan. Bij de Zaan waren er overzetveren welke ervoor zorgde dat mensen uit, bijvoorbeeld Wormerveer, naar de overkant konden gaan om te werken in de molens, op bijvoorbeeld de veerdijk in Wormer. Voor deze veren werd een vergoeding gevraagd, waardoor molen eigenaren eigen schuiten gingen kopen, wat resulteerde in nog meer bootjes. Er ontstond zo een bedrijvige sfeer op en rond de Zaan.

Het leven in de Zaanstreek rond de zestiende eeuw was dus grotendeels op het water, hetgeen ze tevens aan het bevechten waren. Van een vijand werd het water toch al meer hun vriend, temeer omdat de streek zelf weinig grondstoffen bezat. Hier komt grotendeels de rol van Amsterdam om de hoek kijken. Door het slecht kunnen verbouwen van graan op de drassige ingeklonken veenweide, en doordat het landschap geen grote bossen bezat voor hout, moesten de grondstoffen komen van andere plaatsen, hiervoor zorgde Amsterdam. Hierdoor werd het waterlandschap van de Zaanstreek erg belangrijk voor verkeer en vervoer van goederen. Dit werd versterkt door de grote ontwikkeling van Amsterdam in de zestiende eeuw tot een grote Europese havenstad. Hierdoor kon de Zaanstreek zijn graantje meepikken. Het weide landschap was perfect voor molens die de producten, die in de havens van Amsterdam lagen, konden bewerken. De Zaan, alle slootjes en wateringten kwamen hiervoor goed van pas. Balken voor zaagmolens, zaad voor oliemolens, hennep voor zeildoekweverijen; alle grondstoffen voor de Zaanse industrie moesten worden aangevoerd²⁹. En na bewerking moesten de eindproducten weer de streek uit, naar verre afzetmarkten³⁰. Het water kon hiervoor perfect dienst doen als aan- en afvoer route. Hierdoor werd het water hun beste vriend. Naast dat de streek zo waterrijk was had het ook goede verbindingen met grote wateren, waardoor het bereik enorm was. De streek stond in verbinding met het IJ en met de Zuiderzee waaruit de Zaanvaarders de wereldzeeën konden bevaren. Hetgeen resulteerde in een sterk opkomende economie.

De economische groei eind zestiende eeuw was ingezet. Dit resulteerde in een snelle groei in nijverheid, met als gevolg een sterke bevolkingsgroei in de Zaanstreek. Vooral de dorpen langs de Zaan, met de beide Zaanvaarders ver vooraan, werden groot en industrieel³¹. De dorpen in het land bleven daar wat bij achter en hielden sterker hun agrarische karakter³². Toch kon een dorp als Jisp, die verder van de Zaan ligt, zich in deze tijd verder ontwikkelen door specialisatie van nijverheid. Zij hielden zich naast het boerenbedrijf bezig met bijvoorbeeld

²⁸ Bundel: **Van Diepen**, A., T. de Groot, D. Kerssens, I. Muller, G.J. Onrust, J.P. Woudt en K. Woudt (1992/1993/1994). Ach lieve tijd Zaanstreek – tien eeuwen Zaanstreek, de Zaanvaarders en hun verkeer en vervoer – blz. 33. *Waanders Uitgevers, Zwolle.*

²⁹ Bundel: **Van Diepen**, A., T. de Groot, D. Kerssens, I. Muller, G.J. Onrust, J.P. Woudt en K. Woudt (1992/1993/1994). Ach lieve tijd Zaanstreek – tien eeuwen Zaanstreek, de Zaanvaarders en hun verkeer en vervoer – blz. 34. *Waanders Uitgevers, Zwolle.*

³⁰ Bundel: **Van Diepen**, A., T. de Groot, D. Kerssens, I. Muller, G.J. Onrust, J.P. Woudt en K. Woudt (1992/1993/1994). Ach lieve tijd Zaanstreek – tien eeuwen Zaanstreek, de Zaanvaarders en hun verkeer en vervoer – blz. 34. *Waanders Uitgevers, Zwolle.*

³¹ Bundel: **Van Diepen**, A., T. de Groot, D. Kerssens, I. Muller, G.J. Onrust, J.P. Woudt en K. Woudt (1992/1993/1994). Ach lieve tijd Zaanstreek – tien eeuwen Zaanstreek, de Zaanvaarders en hun dorpen – blz. 62. *Waanders Uitgevers, Zwolle.*

³² Bundel: **Van Diepen**, A., T. de Groot, D. Kerssens, I. Muller, G.J. Onrust, J.P. Woudt en K. Woudt (1992/1993/1994). Ach lieve tijd Zaanstreek – tien eeuwen Zaanstreek, de Zaanvaarders en hun dorpen – blz. 62. *Waanders Uitgevers, Zwolle.*

haringvisserij, Oostzeehandel, walvisvaart en zeilmakerij³³. Dit resulteerde in een bevolkingsgroei eind zestiende eeuw van vijfhonderd naar achthonderd inwoners rond 1622. Dit is eigenlijk in het niets bij het buurdorp Wormer. Wormer had voor de Spaanse Troebel nog veertienhonderd inwoners, maar rond 1622 was het inwonersaantal al gestegen naar vijfendertighonderd inwoners. Dit zijn enkele voorbeelden van de groei in de Zaanstreek, hetgeen dus ook gebeurde in de rest van de dorpen. Deze groei ging gepaard met ruimte te kort in de kleine lintdorpen, waardoor men andere methodes moest zoeken voor de opbouw van het dorp.

De dijken raakten spoedig vol. Hierdoor verschenen er zijpaden. Deze zijpaden lagen er vaak al en werden gevormd door een molen die in het veld stond. Door het ruimte gebrek in de lintbebouwing was men aangewezen om verder te zoeken. Men kan haast wel stellen dat het logisch was om dit te zoeken in een bestaande vorm. Deze paden lagen er nou eenmaal en met een goede moleneigenaar waren de paden goed begaanbaar gemaakt. De paden die eerst moeilijk begaanbaar waren, door de vaak drassige ondergrond, werden door velen molenbazen beter geprepareerd. Waar dit eerst bestond uit zeer primitieve verhardingen, werden er omstreeks 1626 betere verhardingen toegepast. Er werden nu schaaldelen uit de houtzaagmolens als verharding gebruikt³⁴. Dat zijn de eerste en de laatste plank die uit een ruwe stam worden gezaagd, en dus één kant rond blijven³⁵. Waar deze paden begaanbaar waren, ontstonden woningen. Eerst werd zo'n pad vaak bewoond door de molenbaas en zijn knechten, maar al spoedig daarna ook door andere mensen. Het ontstaan van deze paden zorgde voor een patroon wat men kan aanduiden met de term 'kamstructuur'. De oorsprong van deze kamstructuur ligt in het regelmatige slotenpatroon, welke al eerder was verkregen door de manier van ontginnen van het land. Omdat het patroon van de waterwegen in de Zaanstreek door de ontginning loodrecht op de dijk stond, was dit ook de directe aanleiding de paden zo neer te leggen. Wanneer er een molen in het veld dicht bij de bebouwing stond, lag men een pad aan, die langs een sloot richting de molen liep. Omdat deze paden dicht bij de dorpsbebouwing lagen, kon de uitbreiding van het dorp langs zo'n pad plaats nemen.

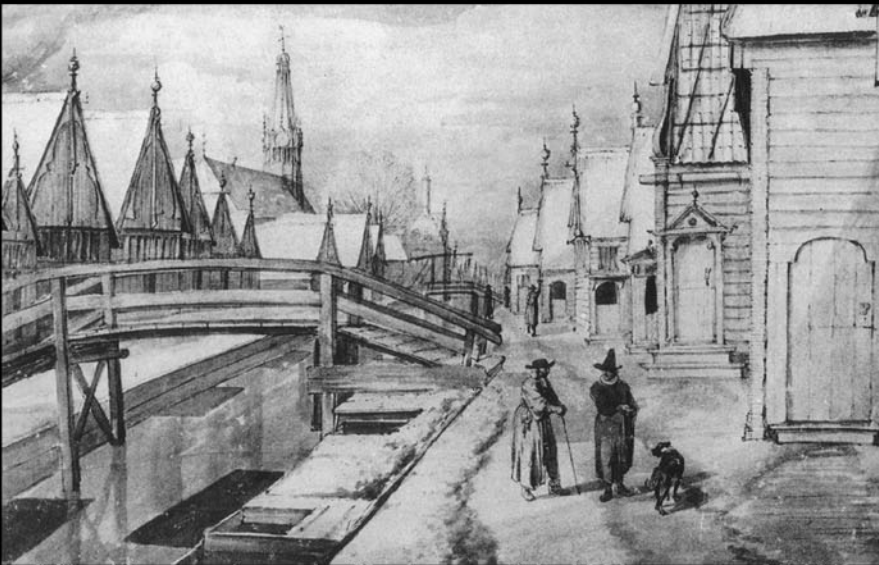
De paden onderling werden vaak niet verbonden met elkaar, waardoor zo'n pad helemaal op zich zelf stond en zichzelf isoleerde van de lintbebouwing en andere paden. Dit maakten de gemeenschappen zeer hecht. Iedereen, die niets bij de molens te maken had, was het verboden de paden op te gaan³⁶. Dit idee werd nog eens versterkt door de entree van het pad, welke zijn oorsprong vind in een brug over de wegsloot, die bij de lintbebouwing aan de dijk lag. Dit waren tamelijk hoge bruggen, omdat het goederenvervoer van en naar de molens onder de bruggen door moest kunnen. Ter wille van het onderhoud van het pad, de bruggen en de sloten,

³³ Bundel: **Van Diepen**, A., T. de Groot, D. Kerssens, I. Muller, G.J. Onrust, J.P. Woudt en K. Woudt (1992/1993/1994). Ach lieve tijd Zaanstreek – tien eeuwen Zaanstreek, de Zaankanters en hun dorpen – blz. 62. *Waanders Uitgevers, Zwolle.*

³⁴ Bundel: **Van Diepen**, A., T. de Groot, D. Kerssens, I. Muller, G.J. Onrust, J.P. Woudt en K. Woudt (1992/1993/1994). Ach lieve tijd Zaanstreek – tien eeuwen Zaanstreek, de Zaankanters en hun verkeer en vervoer – blz. 34. *Waanders Uitgevers, Zwolle.*

³⁵ Bundel: **Van Diepen**, A., T. de Groot, D. Kerssens, I. Muller, G.J. Onrust, J.P. Woudt en K. Woudt (1992/1993/1994). Ach lieve tijd Zaanstreek – tien eeuwen Zaanstreek, de Zaankanters en hun verkeer en vervoer – blz. 34. *Waanders Uitgevers, Zwolle.*

³⁶ Boek: **Couwenhoven**, R. (2004). Zaanse Geschiedenissen – Waar gebeurde verhalen uit de achttiende eeuw – blz. 144. *Stichting Archief Ron Couwenhoven & Boekenmaker.nl, Zaandam.*

Boven: Typische opbouw van een dijk met wegsloot. Dit is de Dorpsstraat van Jisp in 1655. (foto: Historische atlas van de Zaanlanden blz. 18) Midden: Kaart met paden en de kamstructuur die daaruit ontstaat. (kaart: Zaanstreek Architectuur en stedenbouw 1850-1940 blz. 12) Onder: Guispad (foto: Zaanarchief nr. 21.06415)

ontstonden er 'padgemeenschappen'³⁷, welke 'padreglementen' opstelden om vast te leggen wat wel en niet mocht.

3.4: De paden en hun 'padreglement':

De ontwikkeling van paden en hun padreglement is een belangrijke ontwikkeling geweest voor het wonen in de Zaanstreek. Men kon nu landinwaarts gaan wonen, waardoor de dijken ontlast werden van de hoge woning druk. Omdat het pad door bewoning meer onderhevig was aan slijtage en vervuiling, moesten er, meestal vanuit de molenbazen, regels worden opgesteld. Zo ontstonden er al snel, na het aanleggen van de paden en woningen, padgemeenschappen. Deze padgemeenschappen zijn er in vele gevallen toe overgegaan de gemaakte afspraken notarieel vast te leggen³⁸. Hiermee werden op een voor Holland unieke manier gedragsregels vastgelegd waaraan alle bewoners van het pad zich moesten houden³⁹.

Wat waren nou de zaken welke de bewoners belangrijk vonden om vast te leggen? Het ging in de eerste plaats om de begaanbaarheid van het pad, over de breedte en het onderhoud ervan, hetzij door bestrating danwel door 'bezagelen of besintelen'(met zaagsel of sintels bestrooien)⁴⁰. Daarnaast ging het vaak over het onderhoud van de sloot. Minstens zo belangrijk waren de bepalingen met het oog op de gezondheid, de veiligheid en de rust van de padbewoners⁴¹. Niet elk pad had dezelfde regels, maar ze kwamen veelal wel met elkaar overeen. Een ander punt, welke ze vaak allen hadden, was het tegenhouden van hinderlijk stinkende bedrijven, zoals traankokerijen, leerlooierijen, lijmsiederijen, leertouwerijen, blauwververijen, touwerijen, taanderijen, kaarsmakerijen en in sommige gevallen zelfs smederijen, bakkerijen, slachterijen en boerderijen.

Deze rust en een schone leefomgeving kwam niet vanzelf. Iedereen moest zijn steentje bijdragen om het pad schoon te houden. Men werd zelfs verplicht het stukje pad wat voor hun lag schoon te houden, de walkant van de slootjes netjes te houden en waar nodig het gras te maaien. Wanneer men dit niet deed, kreeg men een boete opgelegd die door de zogehete 'padheer', de molenbaas of een aangesteld iemand, de mensen aan het padreglement moest houden. De gelden van deze boetes werden geïnvesteerd in herstel van het pad of toebedeelt aan de armen. In een later stadium werd er zelfs een soort padheffing ingesteld voor de bewoners van het pad, zodat er altijd voldoende geld was voor het onderhoud van het pad. Dit geld werd geïnd door een zogehete padgeldloper.

³⁷ Bundel: **Van Diepen**, A., T. de Groot, D. Kerssens, I. Muller, G.J. Onrust, J.P. Woudt en K. Woudt (1992/1993/1994). Ach lieve tijd Zaanstreek – tien eeuwen Zaanstreek, de Zaankanters en hun huizen – blz. 348. *Waanders Uitgevers, Zwolle.*

³⁸ Encyclopedie: **Woudt**, J.P. en K. Woudt (1991). Encyclopedie van de Zaanstreek – blz. 572. *Stichting uitgeverij Noord-Holland, Wormerveer.*

³⁹ Encyclopedie: **Woudt**, J.P. en K. Woudt (1991). Encyclopedie van de Zaanstreek – blz. 572. *Stichting uitgeverij Noord-Holland, Wormerveer.*

⁴⁰ Bundel: **Van Diepen**, A., T. de Groot, D. Kerssens, I. Muller, G.J. Onrust, J.P. Woudt en K. Woudt (1992/1993/1994). Ach lieve tijd Zaanstreek – tien eeuwen Zaanstreek, de Zaankanters en hun huizen – blz. 349. *Waanders Uitgevers, Zwolle.*

⁴¹ Bundel: **Van Diepen**, A., T. de Groot, D. Kerssens, I. Muller, G.J. Onrust, J.P. Woudt en K. Woudt (1992/1993/1994). Ach lieve tijd Zaanstreek – tien eeuwen Zaanstreek, de Zaankanters en hun huizen – blz. 348. *Waanders Uitgevers, Zwolle.*

3.5: De bouwontwikkelingen in de Zaanstreek tijdens de eerste economische opbloei:

Over vroege bouwontwikkelingen in de Zaanstreek is te vertellen dat deze redelijk primitief waren. Men was door het drassige land en slecht begaanbare wegen genoodzaakt woningen te bouwen in de voor de handliggende materialen. Pas rond de dertiende eeuw verrezen de eerste stenen huizen. Deze namen echter niet meteen de stadsbeschouwing over. In hoofdzaak bestond de vroege stadsbeschouwing echter nog uit de primitieve en in hout geconstrueerde halle- en zaalhuizen. Deze halle- en zaalhuizen, afkomstig uit de elfde en twaalfde eeuw, stonden op lichte verhogingen in het veen. De eerste variant was het 'hallehuis', welke bestond uit een drie beuken verdeling, waarin enkele stallen en een woonruimte gevestigd waren. De tweede variant was het 'zaalhuis'. Deze zaalhuizen hadden een verbeterde fundering, waarbij de staanders stonden op in de grond liggende, ingegraven, horizontale, gekliefde stammetjes⁴². Het zaalhuis had ook een vrijere plattegrond ten opzichte van het hallehuis. Men werd hier minder gehinderd door de rijen palen in het oppervlak. Deze huizen/primitieve boerderijen zouden zelf tot in de zeventiende eeuw te vinden zijn. Maar na de verwoestingen door Spanje aan de bebouwing in het Zaanse land rond 1574-1576, kon men de Zaanstreek opnieuw beginnen met de herbouw en zijn vele van deze primitieve woningen uit het straatbeeld verdwenen.

Stenen huizen kwamen echter nauwelijks voor in de Zaanstreek. Het vervoer van de stenen over land was te moeilijk in het drassige gebied. De Zaanstreek was door de dammen vrijwel ontoegankelijk voor dergelijke transporten en de sloten waren daarop evenmin ingesteld⁴³. Er zijn alleen vondsten gedaan van uit steen opgebouwde kerken. Pas in de dertiende eeuw zijn de eerste stenen huizen gebouwd in de Zaanstreek. Ook deze waren in schaarse aantallen aanwezig in deze vroege bouwconcentraties.

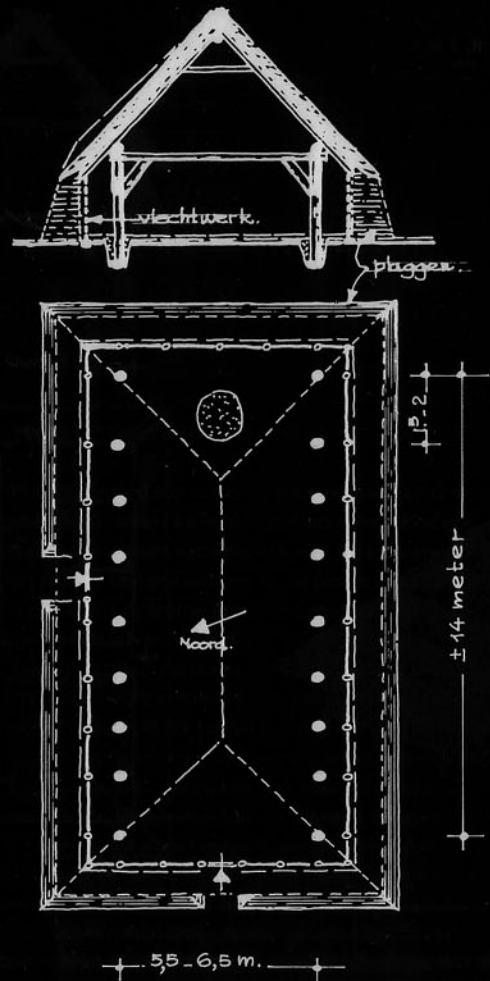
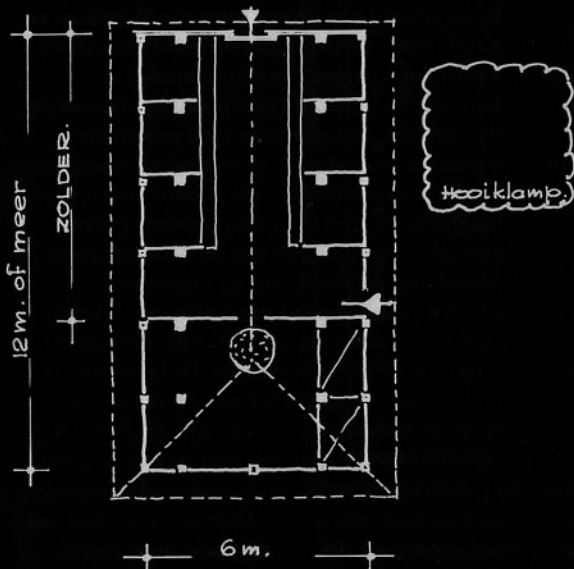
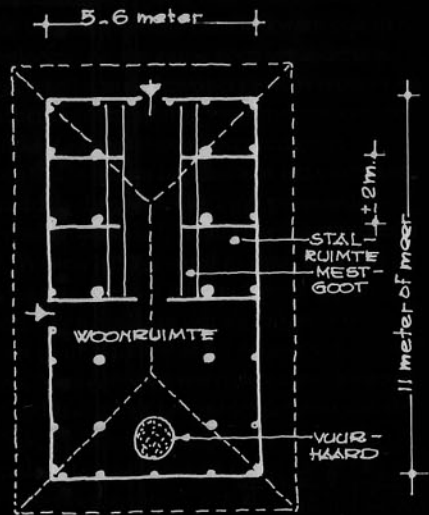
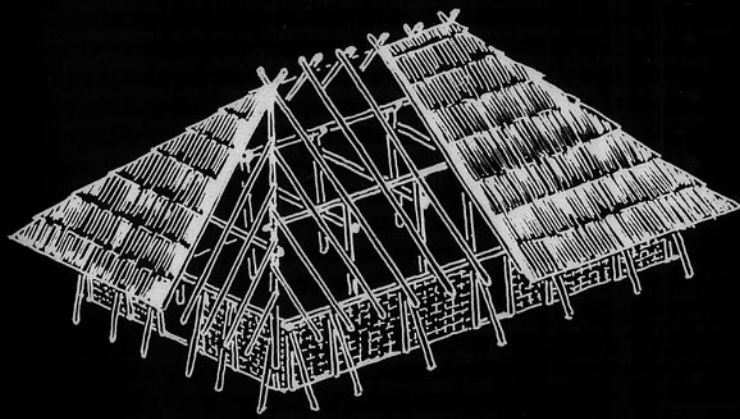
De grondcondities veranderde niet veel in de aanloop naar de economische bloei. Hetgeen direct ook invloed had op de huizen in het gebied. Deze bleven ook vrijwel onveranderd. Wel groeide het aantal. Door het in cultuur brengen van veengebieden ging de landaanwinning langzaam verder en het aantal boerderijen groeide mee met de grotere vraag vanuit de groeiende steden en dorpen naar agrarische producten⁴⁴. Omstreeks de zestiende eeuw waren dorpen als Oostzaan uitgegroeid naar een bewoners aantal van ongeveer zeventienhonderd inwoners, Wormer naar veertienhonderd, Assendelft naar twaalfhonderd, Krommenie/Krommeniedijk naar zeshonderd en Jisp en Westzaan naar vijfhonderd inwoners. Daarnaast waren er nog wat kleinere nederzettingen bijgekomen, zoals het latere Wormerveer met een kleine honderd inwoners en bij de voorzaan, het latere Knollendam, ongeveer driehonderd.

Een belangrijke ommekeer in de bouwontwikkelingen is de verwoesting van de bebouwing door de al eerder genoemde oorlogshandelingen van Spanje. Voor deze

⁴² Boek: **De Jong**, S. en J. Schipper (1987). *Gebouwd in de Zaanstreek – blz. 18. Stichting uitgeverij Noord-Holland, Wormerveer.*

⁴³ Boek: **De Jong**, S. en J. Schipper (1987). *Gebouwd in de Zaanstreek – blz. 18. Stichting uitgeverij Noord-Holland, Wormerveer.*

⁴⁴ Boek: **De Jong**, S. en J. Schipper (1987). *Gebouwd in de Zaanstreek – blz. 19. Stichting uitgeverij Noord-Holland, Wormerveer.*

Boven: Driebeukig hallehuis uit het begin van de jaartelling. (Tekening: Gebouwd in de Zaanstreek blz. 17) Links: Driebeukig hallehuis uit de 14e-15e eeuw. (Tekening: Gebouwd in de Zaanstreek blz. 20) Rechtsonder: Zaalhuis uit de 10e-11e eeuw. (Tekening: Gebouwd in de Zaanstreek blz. 18)

tijd waren de woningen alleen in aanzicht veranderd door het toepassen van een houten gevel. De indeling bleef vrijwel ongewijzigd. Na de verwoesting zou het nog vele jaren duren voordat alles wat verloren ging weer was opgebouwd⁴⁵. Deze herbouw leverden echter een niet geringe bijdrage aan de opkomst van de latere industriële ontwikkeling van de Zaanstreek⁴⁶.

De opbouw na de verwoesting was vol van verbeteringen. Deze verbeteringen werden vrijwel geheel beïnvloed door de bouwontwikkelingen in de steden rond de Zuiderzee, maar vooral door de ontwikkelingen in Amsterdam. Zowel rechtstreeks als via de Zuiderzeesteden kwamen veranderingen en verbeteringen in de (huizen)bouw naar het Noord-Hollandse platteland⁴⁷. Alleen waar vele steden verder gingen met het bouwen van stenen huizen, bleef in de Zaanstreek het huis vaak gewoon van hout. Door de slappe veengrond waren stenen gebouwen bijzonder duur, omdat ze flink onderheid moesten worden. Dit, gevoegd bij de bloeiende houthandel, zorgde ervoor dat de houtbouw de voorkeur kreeg⁴⁸. Mocht men toch besluiten een gebouw te laten vervaardigen uit steen, was het zelf zo dat er geen metselaar te vinden was in de Zaanstreek. Men was hier alleen geïnteresseerd voor hout. Dit betekende dat men een metselaar moest laten komen uit Amsterdam.

Het zaalhuis werd verder ontwikkeld. Vaak veranderde het gebruik van de woning, waardoor de plattegrond ook veranderde. Waar eerst alleen vee werd gehouden in de 'bedrijfsruimte', kwamen er nu ook andere mogelijkheden voor het invullen van de 'bedrijfsruimte', zoals een winkel of een kantoor. Bedrijfsruimtes verplaatste zich van het achtererf naar de straatkant en de woning van de straatkant naar het achtererf. Wanneer men geen bedrijf aan huis had, werd het een woning met een voor- en een achterhuis. Door deze kleine veranderingen bleven de huizen in de Zaanstreek de basis houden van een driebeukige middeleeuwse boerderij.

In de zeventiende en achttiende eeuw ontwikkelde zich de typische Zaanse bouwstijl⁴⁹. In deze gouden eeuw was er geld voor de pracht en praal en werd toen al in Amsterdam behoorlijk toegepast. De Zaanstreek kon niet achter blijven, maar men had hier nog steeds te maken met een moeilijk te bebouwen veengrond. Men was dus vaak genooddaakt om toch in hout te blijven bouwen. Toch hadden de Zaankanters de neiging om al het moois van Amsterdam na te bouwen, maar dan licht en dus van hout. Omdat de woningen zo licht moesten blijven konden de Zaankanters niet zo hoog bouwen als in de grote steden. Men was beperkt tot hoogstens twee verdiepingen met een zolder, maar meestal bleef men bij één verdieping met een zolder. Om meer licht in de woningen te krijgen, liet men na verloop van tijd één van de zijbeuken weg⁵⁰. Hiervoor in de plaats werd een nieuwe

⁴⁵ Boek: **De Jong**, S. en J. Schipper (1987). Gebouwd in de Zaanstreek – blz. 21. *Stichting uitgeverij Noord-Holland, Wormerveer.*

⁴⁶ Boek: **De Jong**, S. en J. Schipper (1987). Gebouwd in de Zaanstreek – blz. 21. *Stichting uitgeverij Noord-Holland, Wormerveer.*

⁴⁷ Boek: **De Jong**, S. en J. Schipper (1987). Gebouwd in de Zaanstreek – blz. 21. *Stichting uitgeverij Noord-Holland, Wormerveer.*

⁴⁸ Boek: **Kleij**, P. (2003). Zaanstreek – Architectuur en stedenbouw 1850-1940 – blz. 13. *Waanders Uitgevers, Zwolle.*

⁴⁹ Boek: **Kleij**, P. (2003). Zaanstreek – Architectuur en stedenbouw 1850-1940 – blz. 13. *Waanders Uitgevers, Zwolle.*

⁵⁰ Boek: **Kleij**, P. (2003). Zaanstreek – Architectuur en stedenbouw 1850-1940 – blz. 13. *Waanders Uitgevers, Zwolle.*

houtengevel met ramen aangebracht. Later werd ook de ander zijbeuk weggelaten en vervangen door een houtengevel met ramen en het rietendak vervangen door dakpannen. Omdat de basis van de woning was gebaseerd op een patroon van staanders en balken, die het dak en de vloeren dragen, was dit in een later stadium nog steeds het geval, en was dit verschillend van de ontwikkelingen van huizen in steen, waar het dak en de vloeren gedragen werden door de stenen muren.

Het ornamenteren van de gevels, zoals men dat deed in Amsterdam, kwam later. Bij de imitatie in hout van de gemetselde stadsgevels profiteerde de bouwers van het feit dat hout een 'lenig', vriendelijk materiaal is⁵¹. Nog beter dan de stenen stadspanden volgden de Zaanse huizen met hun houten voorschotten de wisselende stijlperiodes, die door de internationale mode vooral vanuit Frankrijk werden gedictieerd en waarbij doorgaans werd teruggegrepen op een uit de klassieke oudheid overgeleverde vormtaal⁵². Had bij de zeventiende-eeuwse koopmanshuizen het gevelvoorschot meestal nog de vorm van een eenvoudige gelijkbenige driehoek, in de achttiende eeuw namen klok- en halsgevels in aantal toe⁵³.

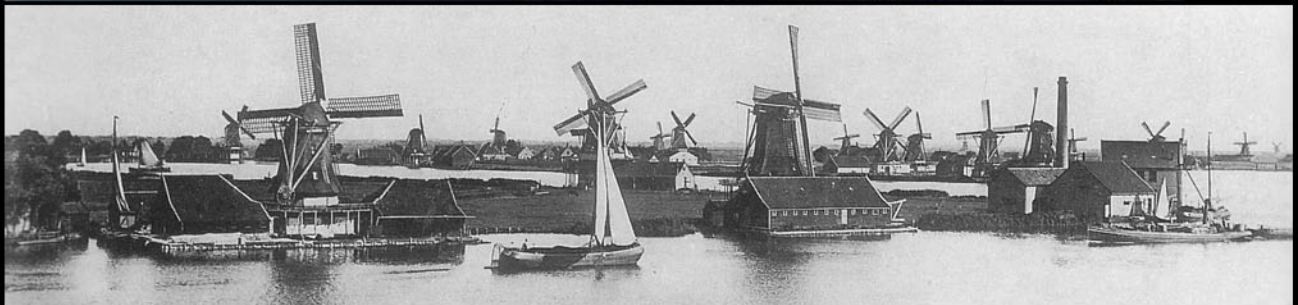
3.6: De Zaanstreek in welvaren:

De Zaanstreek bloeit. Het Zaanse land staat vol met molens, zoals houtzaagmolens, korenmolens, oliemolens, pelmolens, verfmolens, cacao molens, papiermolens, mosterdmolens, tabakssnuifmolens, hennepkloppers, krijtmolens, cement- of trasmolens en zelfs steenzaagmolens. Er stonden er totaal meer dan duizend molens in de streek. De sloten, watering en stromen liggen vol met bootjes en schuiten, die de molens bevoorraden en de handel verspreiden over het hele land. Dorpen groeiden tot soms wel twee tot drie keer zo groot. Vooral in Oost- en West-Zaandam groeide de bevolking. In 1740 telde men hier in Oost-Zaandam 6241 bewoners en in West-Zaandam zelfs 6315 bewoners. Totaal kende de streek, in 1740, 26799 inwoners, wat in schril contrast staat met de nog geen zesduizend inwoners een eeuw geleden. De Zaanstreek is uitgegroeid tot het grootste industriegebied van Europa en de bedrijvigheid neemt het over van het ooit lege en rustige landschap.

⁵¹ Bundel: **Van Diepen**, A., T. de Groot, D. Kerssens, I. Muller, G.J. Onrust, J.P. Woudt en K. Woudt (1992/1993/1994). Ach lieve tijd Zaanstreek – tien eeuwen Zaanstreek, de Zaankanters en hun huizen – blz. 359. Waanders Uitgevers, Zwolle.

⁵² Bundel: **Van Diepen**, A., T. de Groot, D. Kerssens, I. Muller, G.J. Onrust, J.P. Woudt en K. Woudt (1992/1993/1994). Ach lieve tijd Zaanstreek – tien eeuwen Zaanstreek, de Zaankanters en hun huizen – blz. 359. Waanders Uitgevers, Zwolle.

⁵³ Bundel: **Van Diepen**, A., T. de Groot, D. Kerssens, I. Muller, G.J. Onrust, J.P. Woudt en K. Woudt (1992/1993/1994). Ach lieve tijd Zaanstreek – tien eeuwen Zaanstreek, de Zaankanters en hun huizen – blz. 359. Waanders Uitgevers, Zwolle.

Midden: Molenkaart Zaanstreek in tijde van welvaart. (kaart: Historische atlas van de Zaanlanden blz. 51) Rechts: Prent uit 1790. Gezicht op Wormerveer met op de voorgrond molen De Mol. (foto: Zaansarchief nr. 11.0228) Onder: Foto uit 1900 welke het Zaanse molenlandschap aangeeft. (foto: Ach lieve tijd blz. 178)

H04: Tweede economische bloei Zaanstreek:

4.1: Verval voor de tweede bloei:

Na een mooie periode van bloei in de Zaanstreek, ontstond er rond 1730 een periode van geleidelijke economische achteruitgang. Dit kwam mede door de economische opbloei in andere landen in Europa. Hierdoor kreeg de Zaanstreek een minder sterke positie. Maar met name de zeeoorlogen met Engeland schaadden in de achttiende eeuw het economische leven⁵⁴.

De wereld was in beweging gekomen, wat resulteerde in nieuwe ontwikkelingen. Zo werd de stoommachine uitgevonden door James Watt in 1769, hetgeen niet direct invloed zou hebben op de Zaanstreek. Andere landen daar in tegen profiteerde al snel van deze uitvinding en realiseerde nieuwe productie methoden. Maar de Zaanstreek was bekend als Europa's grootste industrie gebied, wat de Zaankanters voor een groot deel aan hun eigen inventiviteit en vakmanschap te danken hadden. Dit bleef niet ongemerkt in andere delen van het land en daarbuiten (bijv. bezoek Czaar Peter de Grote aan Zaandam in 1697 en 1717 om te leren van de scheepsbouw), hetgeen, in deze tijd van achteruitgang, resulteerde in de verdwijning van vaklieden. Veel Zaanse vaklieden lieten zich gemakkelijk wegg kopen door opkomende bedrijven buiten de Zaanstreek.

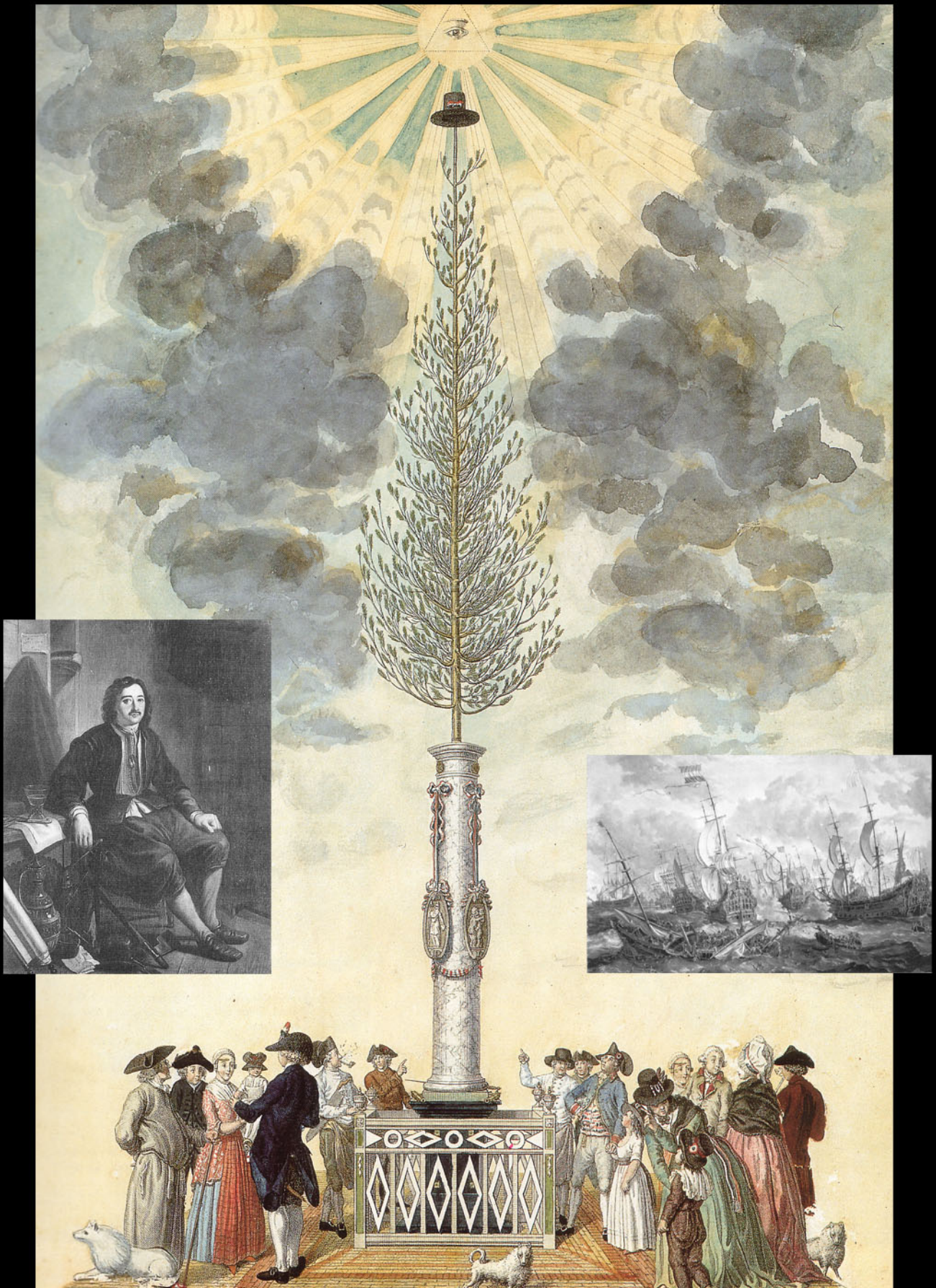
Het was een roerige tijd en de sterke positie van de Zaanstreek stond onder vuur. Hieraan zou een einde moeten komen door de bezetting van de Fransen in 1795. Deze bezetting werd gezien als bevrijding. Door de achteruitgang stonden de Zaankanters open voor nieuwe ideeën en waren ze zeer veranderingsgezind. De Fransen konden hiervoor zorgen in de ogen van de Zaankanter. Ze zagen in de Fransen de verlosser van de opkomende problemen in de streek. Al gauw zou blijken dat de bezetting een ramp zou worden voor de streek. Handel en industrie werden zwaar getroffen door Napoleons zeeoorlog met Engeland: tot 1797 gingen al 120 miljoen toenmalige guldens verloren aan buitgemaakte Hollandse schepen⁵⁵. Een groot deel van onze koloniën werd door de Engelsen bezet, de internationale handel kwijnde en in de Zaanstreek gingen scheepsbouw, walvisvaart en handelsvaart geheel verloren, terwijl andere takken van nijverheid zuchtten onder gebrek aan werk⁵⁶. Het werd tijd dat Napoleon en zijn regime zou vertrekken. Men kwam in opstand wat uiteindelijk in 1813 resulteerde in een overwinning. Napoleon was verslagen en de vroegere Republiek Nederland zou verder gaan als koninkrijk.

De armoe was ten top aan het einde van de Franse bezetting. Waar ooit werk ten overvloede was, was er nu bijna niets meer te doen. Het vertrek van vele was hier het gevolg van. De Zaanstreek liep leeg, waardoor er in 1813 evenveel mensen

⁵⁴ Bundel: **Van Diepen**, A., T. de Groot, D. Kerssens, I. Muller, G.J. Onrust, J.P. Woudt en K. Woudt (1992/1993/1994). Ach lieve tijd Zaanstreek – tien eeuwen Zaanstreek, de Zaankanters en hun rijke verleden – blz. 21. *Waanders Uitgevers, Zwolle.*

⁵⁵ Bundel: **Van Diepen**, A., T. de Groot, D. Kerssens, I. Muller, G.J. Onrust, J.P. Woudt en K. Woudt (1992/1993/1994). Ach lieve tijd Zaanstreek – tien eeuwen Zaanstreek, de Zaankanters en hun rijke verleden – blz. 23. *Waanders Uitgevers, Zwolle.*

⁵⁶ Bundel: **Van Diepen**, A., T. de Groot, D. Kerssens, I. Muller, G.J. Onrust, J.P. Woudt en K. Woudt (1992/1993/1994). Ach lieve tijd Zaanstreek – tien eeuwen Zaanstreek, de Zaankanters en hun rijke verleden – blz. 23. *Waanders Uitgevers, Zwolle.*

Midden: Prenten van N. van der Meer Jr. in 1795 van de Vrijheidsboom in de Kerkstraat in Zaandijk. De Fransen werden gezien als verlossers. (prent: Ach lieve tijd blz. 306) *Rechts:* Czaar Peter de Grote (1672-1725) (foto: Zaanstreek Architectuur en stedenbouw 1850-1940 blz. 11) *Links:* Zeeoorlog (foto: <http://www.zeeburgnieuws.nl>)

woonden als twee eeuwen daarvoor. Veel van wat ooit was opgebouwd verviel in rap tempo. De Fransen hadden de streek terug gebracht naar een landschap van verval. Toch hebben de Fransen iets goed gedaan voor de voormalige Republiek Nederland. De Fransen hadden de basis gelegd voor een democratische staatsinrichting in ons land. Voor de Zaanstreek was dit een goede ontwikkeling, want waar de Zaanstreek eerst bleef behoren tot het platteland en daardoor geen invloed had op het landsbestuur, kon het door deze ontwikkeling nu wel rechtstreeks invloed uitoefenen op de provincie en het rijk.

Deze veranderingen hadden vooral invloed op Zuid-Nederland waar de handelsvrijheid zorgde voor een opbloei in verschillende soorten nijverheid. Noord-Nederland was zwaar verarmd en kwam pas laat weer op gang. De Zaanstreek was hierin de ergste, de streek zou pas weer gaan opbloeien in de tweede helft van de negentiende eeuw.

4.2: De start van de tweede opbloei:

Het moet gezegd worden, maar het Zaanse volk was een stug en conservatief volkje. Waar andere landen en delen van Nederland over gingen op stoomkracht, bleven de mensen in de Zaanstreek werken met hand- en windkracht. Dit zorgde ervoor dat de Zaanstreek achter liep op de rest. Toch konden de Zaankanters wel meedoen met hun molens, er stonden er nog veel en men kon er goed mee werken. Daarnaast maakte de zuinige Zaankanters een rekensommetje en kwam er achter dat de molen geen slechte concurrent was van de opkomende stoomkracht. In de vroegste periode van de tweede opbloei, waren stoommachines technisch niet optimaal, ze hadden weinig vermogen en het was duur om de ketels te stoken met steenkool. Het houden van een stoommachine kostte je ook nog extra gemeentelijke belasting, iets waar de Zaankanter weinig trek in had. Daarnaast waren Zaankanters molenbouwers en onderhouders, men had geen technische kennis van stoommachines. Dit zorgde ervoor dat men zelf of iemand in de buurt geen stoommachine kon onderhouden, wat een extra last zou zijn bij de aanschaf.

Men probeerde het wel, maar vaak zonder succes. Zo probeerde Blauwselfabriek Avis in Westzaan in 1833 als eerste de stoommachine. Na veel tegenslag en gerommel met dat ding ging het bedrijf gewoon weer werken met windkracht. Wind overwon het van stoom in de beginjaren van de tweede opbloei.

Toch zou het niet al te lang meer duren of bedrijven gingen over op stoom. De stoommachine werd doorontwikkeld en de kinderziektes werden langzamerhand opgelost. Ze werden efficiënter dan de molen. Uiteindelijk werd duidelijk dat de Zaanse molennijverheid geen toekomst meer had⁵⁷. Langzaam maakten de molens plaats voor fabrieken, een enkeling bleef staan door een volhardende molenbaas of door een Zaankanter die een molen voor weinig kon kopen en een langgekoesterde wens, om molenbaas te zijn, in vervulling kon laten gaan. Andere molens werden verplaatst naar andere plekken in Nederland om daar dienst te gaan doen als dorpskorenmolen. De nog overgebleven bedrijven met molens verbouwde deze tot

⁵⁷ Bundel: **Van Diepen**, A., T. de Groot, D. Kerssens, I. Muller, G.J. Onrust, J.P. Woudt en K. Woudt (1992/1993/1994). Ach lieve tijd Zaanstreek – tien eeuwen Zaanstreek, de Zaankanters en hun molens – blz. 177. *Waanders Uitgevers, Zwolle.*

kleine fabriek waar de wieken plaats moesten maken voor stoom aandrijving. Het resultaat was dat het aanzicht van de streek veranderde.

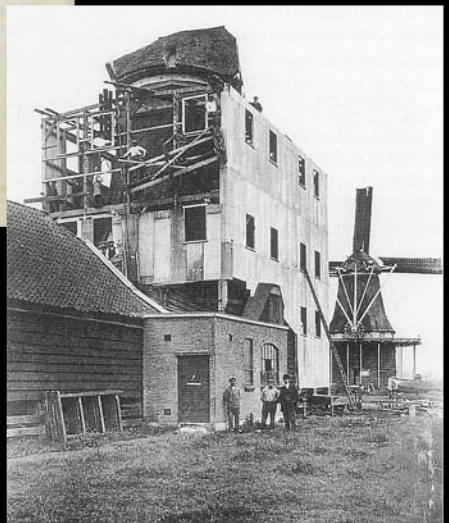
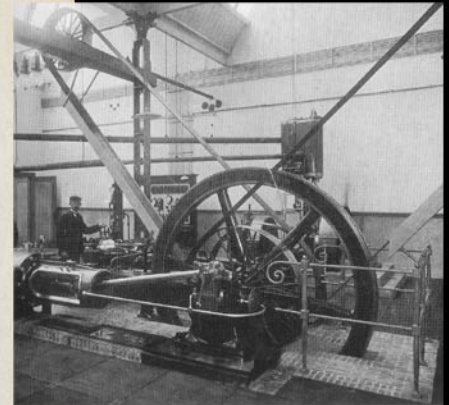
De Zaanstreek mocht dan traag zijn met 'verstoming', dat wou nog niet zeggen dat de ondernemers hun ogen voor de vooruitgang sloten⁵⁸. Men was continu bezig om mee te kunnen doen met de Europese en landelijke opbloei in de handel. Deze strijd werd nog eens lastiger door de veranderingen in de aan en afvoer via de Zaan. Doordat de Zaan een belangrijke aansluiting miste met het Noordhollandskanaal, die gegraven was langs de Zaanstreek, en de voorzaan in Zaandam (samengevoegde Oost-Zaandam en West-Zaandam) te ondiep was voor de groter wordende zeeschepen, kon het waterwegenland van de Zaanstreek niet optimaal gebruikt worden voor deze opkomende handel. Men was buitengesloten. Er moest iets gebeuren. In 1850 namen vooral Wormerveerse kooplieden het initiatief tot het graven van het Kogerpolderkanaal, waardoor de Zaan met het Noordhollandskanaal werd verbonden. Deze ingreep zorgde in 1870 voor een nieuwe zeehaven in de Kogerpolder. Dit was de eerste reactie op de slechte omstandigheden binnen het ooit zo rijkelijke waterland. Later toen het Noordzeekanaal was aangelegd kon de Zaan optimaal als belangrijke waterroute dienst doen. De haven in de voorzaan werd geherstructureerd voor de grote zeeschepen, met verbluffende gevolgen voor de aanvoer van grondstoffen voor de Zaanstreek. In 1880 konden er maar twaalf zeeschepen aanmeren in de voorzaan, na de reconstructie, in 1888, waren dit er 202, 190 meer in acht jaar. Ook de houthandel bloeide enorm op, wat zagerijen in de streek goed deed. Tot de Eerste Wereldoorlog werden er jaarlijks 500.000 balken, 200.000 sparren e.d., en meer dan tien miljoen stuks gezaagd hout in Zaandam aangevoerd ten opzichte van gemiddeld 230.000 balken, 30.000 sparren e.d., en een miljoen stuks gezaagd hout vijftien jaar daarvoor. Door de constructie van de Wilhelminasluis in Zaandam werd de Zaan nog weer beter bereikbaar. Sindsdien was de Zaanstreek weer voortreffelijk over het water bereikbaar⁵⁹. Er kon weer van alles ondernomen worden in de Zaanstreek. En men kon overtuigd worden van een hernieuwende bloei.

4.3: Het leven in de Zaanstreek tijdens de tweede economische opbloei:

Na jarenlange strijd tegen de ondergang van de Zaanstreek hebben de Zaankanters weer iets om voor en van te leven. Sommige konden het oude werk weer oppakken, maar voor vele andere was het zoeken naar iets nieuws. Vele oude ambachten moesten plaats maken voor nieuwe soorten van nijverheid met andere verwerkingsmethoden. Veel rederijen van zeilschepen, die net een opbloei hadden gehad tussen 1820 en 1880, moesten hun heil ergens anders zoeken door de opkomende stoomschepen. Ook al verdwenen verschillende oude ambachten er kwamen vele verschillende nieuwe bij. Er ontstonden nieuwe bedrijfstakken, zoals het grootwinkel bedrijf. Deze bedrijfstak zorgde eind negentiende eeuw voor een toename in de voedingsmiddelenindustrie. Grote namen op dit vlak zijn wel Simon de Wit, die rond 1880 een kruideniers winkel begon in Wormerveer, en Albert Heijn die

⁵⁸ Bundel: **Van Diepen**, A., T. de Groot, D. Kerssens, I. Muller, G.J. Onrust, J.P. Woudt en K. Woudt (1992/1993/1994). Ach lieve tijd Zaanstreek – tien eeuwen Zaanstreek, de Zaankanters en hun fabrieken – blz. 274. *Waanders Uitgevers, Zwolle.*

⁵⁹ Bundel: **Van Diepen**, A., T. de Groot, D. Kerssens, I. Muller, G.J. Onrust, J.P. Woudt en K. Woudt (1992/1993/1994). Ach lieve tijd Zaanstreek – tien eeuwen Zaanstreek, de Zaankanters en hun verkeer en vervoer – blz. 44. *Waanders Uitgevers, Zwolle.*

Kaart: Kogerpolderkanaal 1850. (kaart: www.zaans-industrieel-erfgoed.nl) Rechtsboven: Houtzaagmolen. (foto: Ach lieve tijd blz. 127) Midden: Stoommachine uit 1885. (foto: Ach lieve tijd blz. 275) Rechtsonder: Verbouw molen tot fabriek (foto: Zaanstreek arch. en stnb. 1850-1940) Linksonder: Balkenvlotten (foto: Ach lieve tijd blz. 134)

J

rond 1887 in Oostzaan een zelfde soort winkel was begonnen. De groei van deze bedrijven leidde ertoe dat in Zaanstreek de voedingsmiddelen industrie groeide. Omdat veel Zaanse fabrieken nu voedingsmiddelen produceerden, werd de Zaanstreek tussen 1875 en 1960 wel de voorraadkast van Nederland genoemd⁶⁰.

Veel fabrieken van de voedingsmiddelproducenten, zoals Verkade, Duyvis, Honig en Lassie, vonden hun plaats aan de Zaan. De producten werden via de Zaan, langs de Wilhelminasluis naar de zeehaven in de voorzaan vervoerd vanwaar ze op grotere zeeschepen de wereld over konden. Dit stimuleerde de grote bedrijven om zich te vestigen aan de Zaanoevers. Een goede verbinding met Amsterdam, wat gunstig was, maar men had nu ook een directe verbinding met de Noordzee en de daarop aansluitende wereldzeeën, welke makkelijk bereikbaar waren gemaakt door de aanleg van het Noordzeekanaal in 1876. Hetgeen resulteerde in een mindere afhankelijkheid van Amsterdam, mede door het creëren van een eigen haven. Grote ondernemers bleven in de Zaanstreek en ondernemers buiten de Zaanstreek wilde zich ook wel vestigen aan de Zaan. Dit bracht een grote transformatie met zich mee in het aanzien van de streek. Molens werden hier verdreven door grote fabrieken met meer capaciteit. Als voorbeeld in de olie-industrie, het verhaal van Klein Duimpje en de Reus, want waar in de molens gemiddeld veertien kilo zaad per manuur werd verwerkt, kwam men rond de eeuwwisseling in een oliefabriek al uit op een productie van minstens vijfhonderd kilo per man per uur⁶¹.

Mochten de Zaanoevers onderhevig zijn aan een snelle verandering, de landerijen achter de oevers bleven lange tijd pittoresk. De dorpen bleven hun lintbebouwing houden, maar zouden wel meer zijpaden gaan bevatten om de opkomende nieuwe Zaankanters plaats te bieden. Veelal bevatten de dorpen nog veel boerderijen waardoor het aanzien van de dorpen hoofdzakelijk agrarisch was. Stukken land voor het vee met daartussen de oeroude slotjes en wateringen. Dit oeroude waterwegennet kon ook in deze tijd van een tweede opbloei wederom goed werk doen als transportnet. Het zou dan ook tot aan de eerste helft van de twintigste eeuw dienst doen als het belangrijkste transportnet. De grotere bedrijven zochten een plaats aan de Zaan, de boeren en inwoners van de dorpen bleven de omringende waterwegen gebruiken als belangrijkste transportroute. In het land veranderde dus weinig ten opzichte van de Zaanoevers.

De dorpen behielden lang hun karakter, maar groeide snel. Deze groei uitte zich door meer paden. Meer paden en dus meer padgemeenschappen, die ook in deze tijd de Zaanstreek regeerde. De paden op zich werden drukker bewoond wat meer regels met zich mee bracht. Deze vergroting en verdichting liep uit op verlenging van de paden, wat uiteindelijk het samensmelten van de dorpen langs de Zaan als gevolg had. Het einde van het isolement van de dorpen was een feit. Waar men voor die tijd elkaar niet uit kon staan en elkaar bestempelden met scheldnamen, kwam er door de vergroting toch een einde aan deze rivaliteit. De Gortzakken uit Assendelft, de Kroosduikers uit Westzaan, de Koeketers uit Krommenie, de Gladoren uit Wormerveer, de Krentekakkers uit Zaandijk, de Stienegooiers uit Wormer, de

⁶⁰ Boek: **Kleij**, P. (2003). *Zaanstreek – Architectuur en stedenbouw 1850-1940 – blz. 21. Waanders Uitgevers, Zwolle.*

⁶¹ Bundel: **Van Diepen**, A., T. de Groot, D. Kerssens, I. Muller, G.J. Onrust, J.P. Woudt en K. Woudt (1992/1993/1994). *Ach lieve tijd Zaanstreek – tien eeuwen Zaanstreek, de Zaankanters en hun fabrieken – blz. 277. Waanders Uitgevers, Zwolle.*

Orenbijters uit Jisp, de Doppehokkers uit Oostzaan en de Galgenzagers uit Zaandam konden elkaar de hand schudden, hetgeen niet direct het einde was van het dorpschauvinisme. Het bleef je dorp, maar door de aansluiting met elkaar, door de vergroting, was degene van het naburige dorp geen vreemdeling meer en hoefde men deze niet meer te wantrouwen. Toch probeerde de Zaankanter zichzelf nog steeds in een bepaald hokje te stoppen. Dit resulteerde in een enorme opbloei van verenigingen. In elke gemeente kreeg elk groepje zijn eigen clubje⁶². Zo bleef er een bepaalde verdeeldheid onder de bevolking.

Men moest samen, hetgeen emotioneel moeilijk te verwerken was. De dorpse sfeer in de streek verdween⁶³. De Zaanstreek werd stedelijk. Met de woorden van Prof. dr. A. van Braam: 'Economsche expansie en bevolkingstoename hebben het stedenbouwkundig aangezicht van de streek ingrijpend gewijzigd'⁶⁴. Het zou hierna ook niet lang meer duren of streek werd vervangen door stad, Zaanstad.

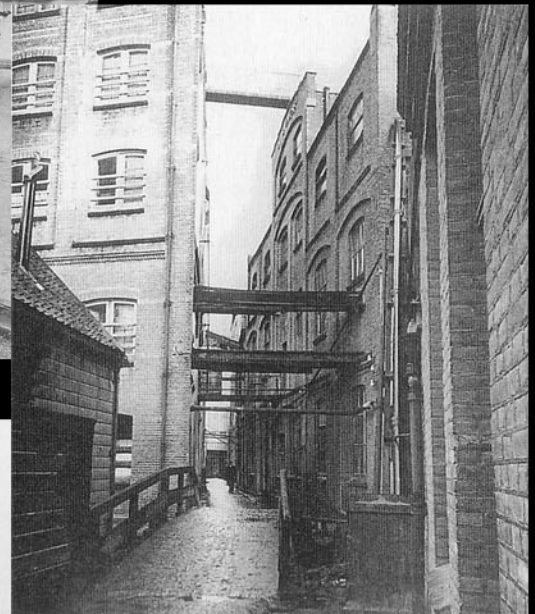
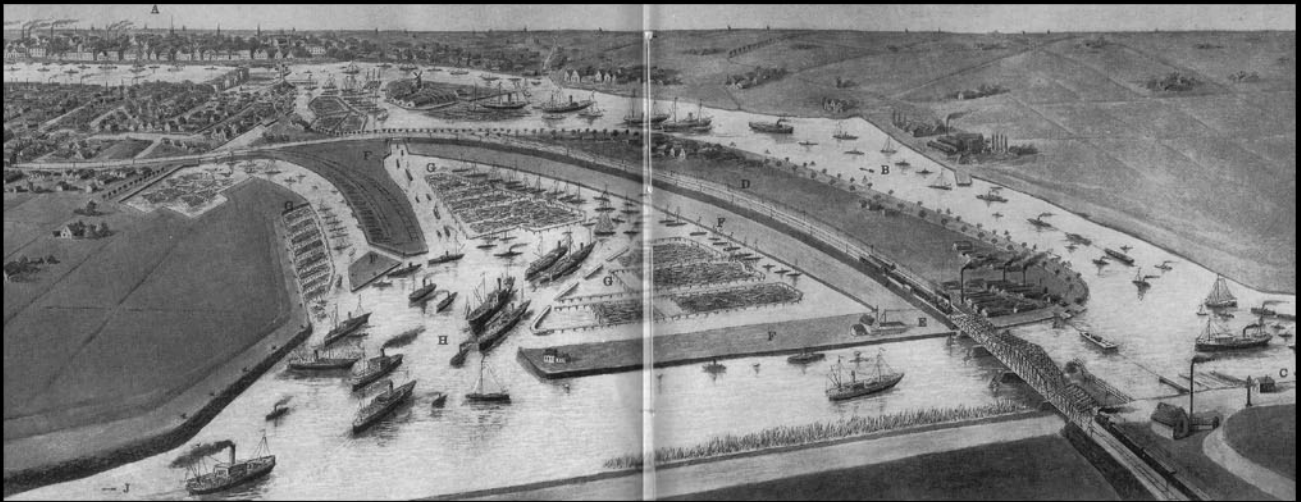
De streek veranderde en maakte plaats voor nieuwe invloeden. Nederland bloeide, hetgeen meteen zijn weerslag vond op de Zaanstreek. Door de groeiende positie van Nederland op de wereldmarkt, kreeg de industrie een meer on-Nederlands karakter. Ook de Zaanstreek kende hier de gevolgen van. Men kon meedoen op grotere schaal en het zou ook niet lang duren voordat de streek weer optimaal mee ging doen. Men ging produceren, van gort tot rijst, van stijfsel en macaroni, van zeildoek en linoleum, enz.. De producten veranderden en de Zaankanter veranderden. Door de in de genen gepropte handelsdrift kwam weer boven. De omstandigheden waren goed door de nieuwe verbindingen met het open water en er was ruimte. Begin negentienhonderd was dan ook het startsein om flink mee te gaan doen op de wereldmarkt. De ene na de andere grote fabriek vestigde zich langs de Zaan. Molens werden verdreven en er kwamen grote stoomrijstpellerijen, grote stoom stijfselemakerijen, zeildoekfabrieken en linoleum vond zijn intrede, papiermolens moesten het veld ruimen voor de doorzettingskracht van Van Gelder Zonen en hun massa productie van papier, met de stoommachine. Overal langs de Zaan transformeerde het landschap zich tot een groot rokend industrieland. De Zaanstreek moet eruit hebben gezien als een grote machine met een lopende band in het midden, de Zaan.

De Zaan zou nog een lange tijd de belangrijkste route zijn voor de handel. Ook bij de intrede van de trein. De trein heeft het nooit kunnen winnen van het vervoer over water, maar greep geografisch wel drastisch in. De in de helft van de negentiende eeuw aangelegde spoorlijn van Amsterdam, via Zaandam, richting Uitgeest, wierp een zodanige barrière op dat dit lange tijd de rand was van de bebouwing in de Zaanstreek. Doordat de lijn evenwijdig ligt aan de Zaan, verkreeg men tussen de Zaan en de spoorlijn, een smalle strook waar men kon bouwen, wat resulteerde in een lang behoud van de kamstructuur, die zo herkenbaar is voor de streek. Paden

⁶² Bundel: **Van Diepen**, A., T. de Groot, D. Kerssens, I. Muller, G.J. Onrust, J.P. Woudt en K. Woudt (1992/1993/1994). Ach lieve tijd Zaanstreek – tien eeuwen Zaanstreek, de Zaankanters en hun dorpen – blz. 72. *Waanders Uitgevers, Zwolle.*

⁶³ Bundel: **Van Diepen**, A., T. de Groot, D. Kerssens, I. Muller, G.J. Onrust, J.P. Woudt en K. Woudt (1992/1993/1994). Ach lieve tijd Zaanstreek – tien eeuwen Zaanstreek, de Zaankanters en hun dorpen – blz. 74. *Waanders Uitgevers, Zwolle.*

⁶⁴ Bundel: **Van Diepen**, A., T. de Groot, D. Kerssens, I. Muller, G.J. Onrust, J.P. Woudt en K. Woudt (1992/1993/1994). Ach lieve tijd Zaanstreek – tien eeuwen Zaanstreek, de Zaankanters en hun dorpen – blz. 72. *Waanders Uitgevers, Zwolle.*

Kaart: Nieuwe Zeehaven Z'dam 1909, onder het Noordzeekanaal (kaart: Ach lieve tijd blz. 136/137. *Midden:* Fabriekswand Wormer 1910 (foto: Ach lieve tijd blz. 278) *Rechts:* Pad volgebouwd met fabrieken. (foto: Zaanstreek Arch. en stdnb. 850-1940 blz. 19. *Onder:* A. de Bruijnpad, Zaandijk 1900. (foto: Historie v/d Zaanlanden blz. 85)

werden doorgetrokken tot de spoorlijn en in sommige gevallen werd er een nieuwe straat aangelegd, die evenwijdig bleef lopen aan de paden. Waar de trein in Nederland veel werd gebruikt voor goederen vervoer, werd hij in de Zaanstreek alleen gebruikt voor personen vervoer. Men kon nu sneller naar Amsterdam om daar de producten te verhandelen. Alleen bij het dichtvriezen van de waterwegen, wilde de Zaanse kanters de trein wel eens gebruiken als goederen vervoersmiddel.

Water was tot ver in de negentiende eeuw de belangrijkste vervoersroute. Pas rond de negentiende eeuw begon men met het verharderen van de dorpsstraten en dijken zodat deze als verkeersweg konden dienen⁶⁵. Later door verdere groei werden er nieuwe lijnen in het landschap geïntroduceerd. Dit werd vooral gedaan door de opkomst van het landverkeer. Uiteindelijk zou het landverkeer in drie stappen het gehele landschap gaan veranderen. In eerste plaats heeft het wegverkeer het beeld van de oude dorpswegen met hun schilderachtige entourage van dijksloten, bruggetjes en geboomte volledig gewijzigd⁶⁶. De sloten werden gedempt, bruggen verwijderd en bomen werden weggehaald, hetgeen resulteerde in een troosteloze kale open vlakte welke puur dienst kon doen als verkeersader. Het beeld in de dorpen veranderde, voor vele ten nadele. In de tweede plaats noodzaakte het toenemende wegverkeer tot de aanleg van verkeerswegen buiten de dorpskommen om en van verbindingswegen tussen deze nieuwe wegen en de kern der dorpen⁶⁷. Allerlei extra, vaak nieuwe, lijnen ontstonden rond 1930 in het Zaanse landschap. Lijnen van communicatie wegen en later provinciale wegen verstoorde de oerlandelijke structuur. Hetgeen wel belangrijk was om de Zaanstreek in de nieuwe tijd bereikbaar te maken voor de nieuwe ontwikkelingen in het vervoer over land. Na de tweede wereld oorlog werd de Zaanstreek opgenomen in het rijkswegennet, waardoor de Zaanstreek in verbinding kwam met het noorden, oosten en zuiden van Nederland. Bij de derde stap komen we terug op het waterwegennet, welke de streek altijd heeft gediend en ervoor heeft gezorgd dat de Zaanstreek is wat het nu is, met een rijke historie. Maar in de opbloei van het vervoer over land werd het water een struikelblok en isoleerde het de dorpen. Men kon er niet makkelijk komen over het land. Er moesten bruggen en tunnels worden aangelegd om de dorpen in het land bereikbaar te maken. Dit resulteerde in de bouw van bruggen over de Zaan en, veel later, tunnels onder het IJ. De eerste reeks bruggen waren de bruggen in Zaandam en Wormerveer, te weten de Wilhelminabrug, de Beatrixbrug en in Wormerveer-Wormer, de Zaanbrug. Later zouden er nog vier bruggen volgen wat het totaal in 1970 bracht op zeven bruggen. De verbinding met Amsterdam werd uiteindelijk verkregen door drie tunnels, de Coentunnel, de Velsertunnel en de IJ-tunnel. De Coentunnel zou de belangrijkste zijn geweest voor de Zaanstreek.

Het wegvervoer was geen goede ontwikkeling voor de Zaanstreek. De streek bleef wel groeien, maar was niet meer in hoog economische bloei. Van een terugval kan ook geen sprake zijn, de streek kon zich nog redelijk meten met de andere gebieden in het land. Toch werd de streek van industrie gebied al meer een woongebied. In Wormerveer, Zaandijk en Koog aan de Zaan moesten de paden in een aantal

⁶⁵ Boek: **Kleij**, P. (2003). *Zaanstreek – Architectuur en stedenbouw 1850-1940 – blz. 25. Waanders Uitgevers, Zwolle.*

⁶⁶ Boek: **Van Braam**, A., J.W. Groesbeek, S. Hart en M.A. Verkade (1970). *Historische atlas van de Zaanlanden – blz. 78. Meijers Pers NV, Wormerveer.*

⁶⁷ Boek: **Van Braam**, A., J.W. Groesbeek, S. Hart en M.A. Verkade (1970). *Historische atlas van de Zaanlanden – blz. 78. Meijers Pers NV, Wormerveer.*

gevallen plaats maken voor nieuwe wijken met hoofdstraten en dwarsstraten⁶⁸. Later zouden ook andere dorpen aan de Zaan eraan moeten geloven en werd de Zaanstreek gevormd zoals het nu nog steeds te herkennen is.

4.4: De bouwontwikkelingen in de Zaanstreek tijdens de tweede economische opbloei:

De voor de Zaanstreek karakteristieke bebouwingswijze kwam begin van de zeventiende eeuw tot ontwikkeling⁶⁹. Het beeld van het Zaanse huis was toen nog redelijk eenvoudig. Ze hadden een driehoekige voorgevel en de woningen waren nog bruinzwart geteerd. Later zou de uitbundigheid van de kooplieden in tijden van welvaart het straatbeeld veranderen. De eentonigheid werd weggevaagd door verscheidenheid, uitbundige afwisselingen tussen vormen en versieringen. Alles ingegeven door de koopmanshuizen in Amsterdam.

De dorpen waren weer aan het groeien en dit veranderde het aanzicht van het dorp. Tijdens de eerste bloeiperiode kende de paden een open structuur. Dat wil zeggen dat er tussen de woningen erven lagen of een steeg of straatje. Door de groei van de bevolking kregen de paden later een gesloten aanzien. Toch resulteerde dit niet in verhoging van de woningen. Men bleef bij één of twee verdiepingen, maar konden wel breder opgezet worden, wat resulteerde in een totaal andere verhouding dan de koopmanshuizen in Amsterdam, die vijf of zes verdiepingen hoog waren en smal. Het vroegere zaalhuis of hallehuis werd wederom verder ontwikkeld, in de breedte. Dit werd op twee manieren gedaan: door het maken van een aanluiting of door het bouwen van een zijkamer⁷⁰. Een aanluiting moet gezien worden als toevoeging aan het huis en staat constructief op zichzelf. Dit werd nog eens benadrukt door een andere dakhelling, een flauwere, welke tevens niet geschikt was voor een rieten dakbedekking. Hetzelfde geldt voor de zijkamer, alleen deze werd niet over de hele lengte van het huis neergezet, maar als 'kamer' aan het huis gebouwd. Zo'n zijkamer was meestal voorzien van een eigen stookgelegenheid, wat het karakter van een 'zijkamer' versterkt.

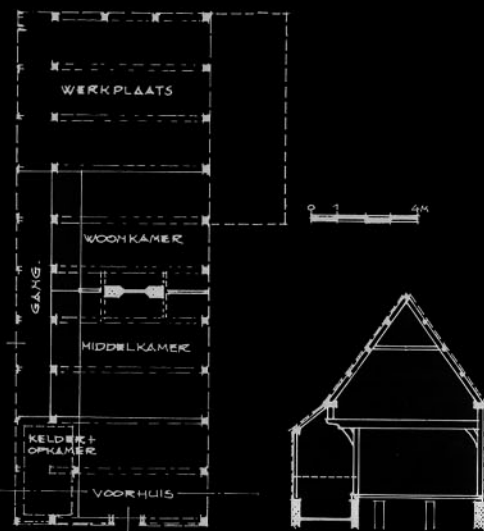
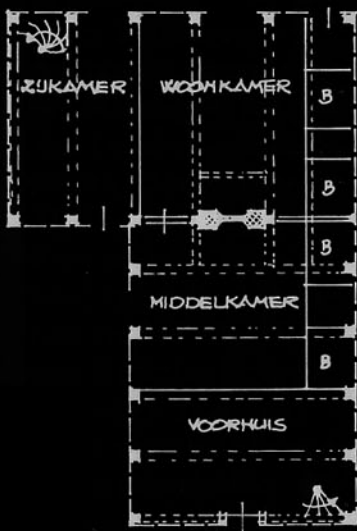
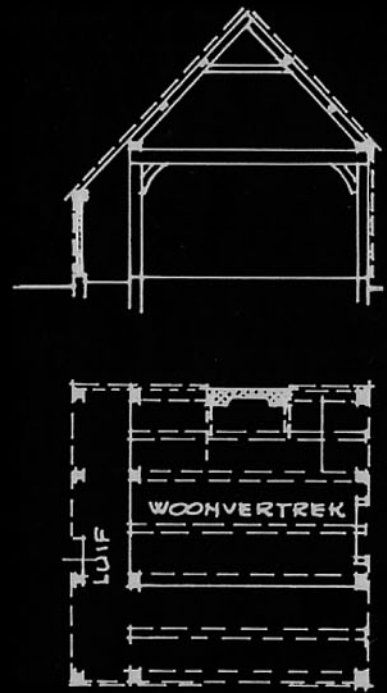
De plattegrond van een Zaanse woning was ook onderhevig aan nieuwe ontwikkelingen. Maar dit gebeurde veel later dan elders in het land. Men was gewoonweg te druk met andere dingen, zoals de industrie. Later aan het eind van de zeventiende eeuw kwamen de eerste veranderingen aan de plattegrond. Zo werden verschillende verblijven, zoals wonen, koken en slapen, meer gescheiden en deed de gang zijn intrede. Het letterlijk met de deur in huis vallen raakte in onbruik⁷¹. Maar het duurde tot de achttiende en negentiende eeuw voordat er echt ingrijpende veranderingen plaatsvonden. Voor die tijd waren het kleine details die onderscheid maakten tussen de woningen.

⁶⁸ Boek: **Kleij**, P. (2003). *Zaanstreek – Architectuur en stedenbouw 1850-1940 – blz. 30. Waanders Uitgevers, Zwolle.*

⁶⁹ Boek: **De Jong**, S. en J. Schipper (1987). *Gebouwd in de Zaanstreek – blz. 77. Stichting uitgeverij Noord-Holland, Wormerveer.*

⁷⁰ Boek: **De Jong**, S. en J. Schipper (1987). *Gebouwd in de Zaanstreek – blz. 85. Stichting uitgeverij Noord-Holland, Wormerveer.*

⁷¹ Boek: **De Jong**, S. en J. Schipper (1987). *Gebouwd in de Zaanstreek – blz. 85. Stichting uitgeverij Noord-Holland, Wormerveer.*

Boven: Plattegronden van zaalhuizen met zijkamer (links) of aanluing (rechts). (tek.: Gebouwd in de Zaanstreek blz. 82) Midden: Huis met aanluing (links) en Csaar Peterhuisje met zijkamer. (foto's: Gebouwd in de Zaanstreek blz. 83 en 85) Onder: Zijkamer (links) en aanluing (rechts). (tek.: Gebouwd in de Zaanstreek blz. 82)

In Nederland en vooral in de grote steden gaf men graag namen aan gebouwen. Vooral de bedrijfspanden kregen in naam op de gevel voor herkenning en identificatie van het bedrijf. In de steden was dit een noodzakelijke ingreep, want door de opeenstapeling van de panden ontstond er verwarring. Er waren nog geen huisnummers. In de Zaanstreek deden alleen grote bedrijven mee aan de benaming van hun pand, particuliere huizen deden dat niet. Er werden vaak wel borden aan de gevel gehangen met de namen, maar niet zoals in de steden, waar de namen werden ingemetseld in de gevel. In de Zaanstreek bouwden men in hout. Deze houtbouw gaf wel mogelijkheden tot het versieren van delen, door houtsnijwerken, waardoor toch een beetje een eigen identiteit te waarborgen was, als een soort huisnummer. Een vroeg voorkomend houtsnijwerk in de gevel was bij de entree deur. Boven deze deur zat een kalf die de deur scheidde van het bovenlicht, deze deurkalf werd versiert door een houtsnijwerk, welke in uitwerking uniek was voor de streek en vaak uniek was per bewoner. In de loop van de achttiende eeuw werd huisnummering ingevoerd in de Zaanstreek, wat het einde betekende voor de gesneden deurkalf.

De bevolking groeide, niet alleen in de Zaanstreek, maar door heel Nederland. Dit resulteerde in een verdichting van de bevolking in de dorpen. De na 1811 ingezette bevolkingstoename impliceerde ook een invloed van buiten op de Zaanse (bouw)cultuur, waardoor het streek eigene aan kracht inboette⁷². Daarnaast vond er een scheiding plaats tussen verschillende sociale groepen. Groepen die eerst met elkaar aan één pad woonden, verspreidde zich en concentreerde zich op één plek. De rijke gingen van de paden weg en de armen bleven er vaak achter. De paden verpauperde hierdoor snel, omdat men de paden moeilijk kon onderhouden, waardoor er maatregelen van buitenaf moest worden genomen om de hygiëne te kunnen waarborgen. De, ooit op zichzelf staande, paden moesten hun eigen bestuur opgeven en zich voegen bij het bestuur van de dorpsgemeenten. De ingrepen door het nieuwe bestuur waren rigoureuus. De padsloten werden gedempt uit medische-hygiënische overwegingen. De rijke daarentegen trokken naar aparte buurten of gingen langs de Zaan wonen. Hetgeen nu nog duidelijk te zien is aan de vele villa's aan de Zaan en in het landschap.

De aanschouwing van de paden, dijken en dorpsstraten veranderde door de invloeden van buitenaf, maar de Zaankanter bleef een zwak houden voor de zelf ontwikkelde bouwmethoden. Juist in deze tijd zien we dan ook, naast alle vernieuwingen die plaatsvonden, een herwaardering van het oude ontstaan⁷³. Het oude ontstaan en de doorontwikkeling op deze stijl kunnen we het beste zien in de ontwikkeling van de arbeiderswoning.

Het gebruik en de indeling van de arbeidershuizen verschilde in de negentiende eeuw vooralsnog weinig met die uit de vorige perioden⁷⁴. Dit komt vermoedelijk vanuit het feit dat de woningen makkelijk te transformeren waren. Plattegrond en gevel waren makkelijk te herindelen of te verstevigen (van hout naar steen). Er

⁷² Boek: **De Jong**, S. en J. Schipper (1987). *Gebouwd in de Zaanstreek – blz. 137*. Stichting uitgeverij Noord-Holland, Wormerveer.

⁷³ Boek: **De Jong**, S. en J. Schipper (1987). *Gebouwd in de Zaanstreek – blz. 137*. Stichting uitgeverij Noord-Holland, Wormerveer.

⁷⁴ Boek: **De Jong**, S. en J. Schipper (1987). *Gebouwd in de Zaanstreek – blz. 141*. Stichting uitgeverij Noord-Holland, Wormerveer.

hoefde niet veel aan gedaan te worden om het weer een nieuw leven te geven. Het tijdstip waarop verbouwingen plaatsvonden viel vaak samen met een wisseling van eigenaar en met functieveranderingen van het pand⁷⁵. De grote kon ook makkelijk variëren in het Zaanse systeem van huizen bouwen. Zo bestond de kleinste uit drie balkvlakken en zijn de grootste vaak voorzien van 5 balkvlakken. De diepte kon dus variëren van circa 4 meter tot maximaal 9 meter. Daarnaast groeide veelal de breedte ook mee met het aantal balkvlakken, en was de breedte van een kleine woning 4,8 meter, van een grote was dat al snel 6,3 meter. Door deze mogelijkheden van bouwen in een soort systeem, is het niet gek dat de Zaankanter zich vast hield aan dit principe.

Toch kon niet voorkomen worden dat andere invloeden de pittoreske huisjes langzaam deed vervagen. Daar kwam nog een bovenop dat eind negentienhonderd en definitief begin negentienhonderd een einde kwam aan de houtbouw. Enkele gemeenten hadden voor negentienhonderd al vastgesteld dat er in die gemeente niet meer in hout mocht worden gebouwd wegens brandgevaar, maar het intrede van de Woningwet in 1901 betekende het definitieve einde van de houtbouw in de Zaanstreek. Waar de Zaankanter niet wilde overschakelen op bouwen in steen, moesten ze nu. Een enkeling had voor deze tijd al zijn voorgevel in steen laten zetten, maar door de toen nog hoge kosten konden alleen de meer gefortuneerde dit doen. Er kwam een einde aan de zeer oude bouwtraditie. Maar ook zonder Woningwet zou hier een einde aan gekomen zijn⁷⁶. De houten huizen verpauperde snel en door het snelle bouwen waren de 'nieuwere' arbeiderswoningen kwalitatief slecht en veranderde snel in krotten. Hout stond voor armoede en voor slecht en vele waren het er mee eens dat dit niet het straatbeeld mocht gaan bepalen. Het intreden van de Woningwet zorgde wel voor een 'on-Zaans' karakter. Toch hield men in de Zaanstreek nog steeds vast aan de plattegrond en de één tot twee lagen. Hierdoor bleven de straten in de dorpen een pittoresk karakter houden.

De ontwikkelingen langs de Zaan waren veel ingrijpender. Hier kwamen totaal nieuwe soorten gebouwen te staan. Massaal, groot en on-Zaans. Wanneer in 1877 het Noordzeekanaal voor de scheepsvaart wordt opengesteld, is dit van eminent belang voor de industriële bedrijvigheid van de Zaanstreek⁷⁷. De reactie hierop is een enorme vervorming van de Zaanoevers. Waar eerst molens en een aantal zaaghallen en droogloodsen de oevers domineerde, kwamen er nu, tegenover de verdiepingsloze hallen en loodsen, vijf tot zes verdiepingen hoge, uit steen opgetrokken, aan elkaar geschakelde, fabrieken. Deze voor hun tijd enorme fabrieken waren in een rationele architectuur opgetrokken⁷⁸. Zowel de functie van het gebouw als de constructie ervan was geheel uit de gevels af te lezen⁷⁹. Toch heeft men vanuit een oude gedachte willen bouwen, namelijk bij verschillende gebouwen aan de Zaan is te zien dat er gestreefd is naar een monumentale opbouw van de

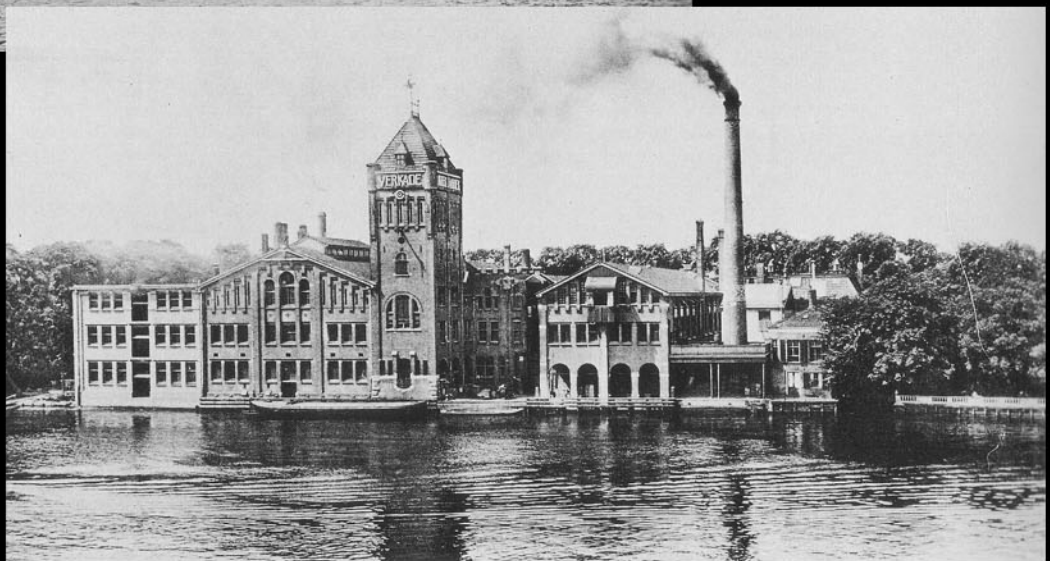
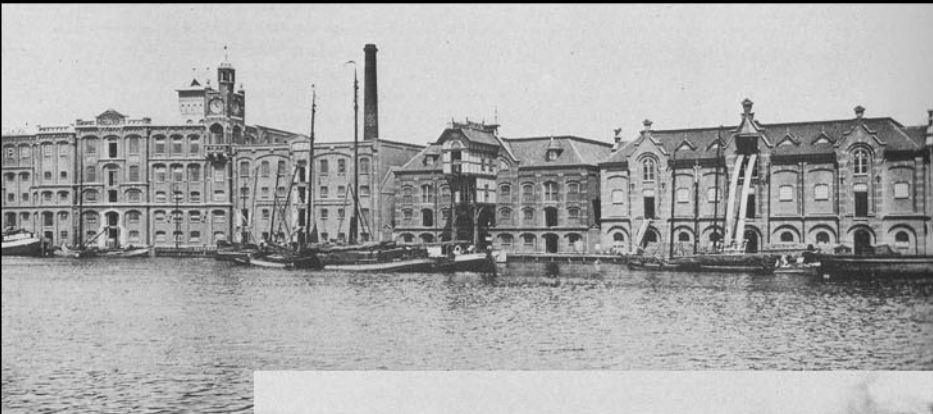
⁷⁵ Boek: **De Jong**, S. en J. Schipper (1987). Gebouwd in de Zaanstreek – blz. 109. *Stichting uitgeverij Noord-Holland, Wormerveer*.

⁷⁶ Boek: **Kleij**, P. (2003). Zaanstreek – Architectuur en stedenbouw 1850-1940 – blz. 27. *Waanders Uitgevers, Zwolle*.

⁷⁷ Boek: **De Jong**, S. en J. Schipper (1987). Gebouwd in de Zaanstreek – blz. 178. *Stichting uitgeverij Noord-Holland, Wormerveer*.

⁷⁸ Boek: **De Jong**, S. en J. Schipper (1987). Gebouwd in de Zaanstreek – blz. 179. *Stichting uitgeverij Noord-Holland, Wormerveer*.

⁷⁹ Boek: **De Jong**, S. en J. Schipper (1987). Gebouwd in de Zaanstreek – blz. 179. *Stichting uitgeverij Noord-Holland, Wormerveer*.

Linksboven: Houtsnijwerk als herkenning. (foto: Gebouwd in de Zaanstreek blz. 97)
Rechtsboven: Verpaupering Zaanse arbeiderswoning. (foto: Ach lieve tijd blz. 363)
Midden: Fabriekswand Veerdijk Wormer. (foto: Gebouwd in de Zaanstreek blz. 178)
Onder: Klassieke gevel Verkade. (foto: Gebouwd in de Zaanstreek blz. 180)

gevels. Een voorbeeld hiervan is de gevel van het oudste deel, uit 1886, van de fabrieken van Verkade te Zaandam. Maar vaker werd gekozen voor een functionele gevel. Kleine ramen van gegoten ijzer, dikke muren met gemetselde bogen, een plat dak en op de muurbeëindigingen een kleine versiering door ezelsruggen of kantelen. Het was de trend in Nederland om grote fabriekspanden neer te zetten en waar kon dat beter dan aan de Zaan, waar veel ruimte was, vrij lage lonen heersten en men de fabrieken goed kon bereiken over het water.

4.5: De Zaanstreek voorgoed veranderd:

De tweede economische bloei heeft ervoor gezorgd dat het aanzien van de streek drastisch is veranderd. Het ooit open landschap heeft plaats gemaakt voor een verdicht landschap, waar pittoresk zich afwisselt met grootschaligheid. De streek ging mee met Nederland en Europa. Eén tot twee lagen hoge huisjes versus vijf tot zes lagen hoge fabriekspanden. En met de latere uitbreidingen van het wegennet en grootschalige wijken heeft de Zaanstreek een groot deel van zijn oerstructuur verloren. Alleen achter de grootse bebouwing is in sommige dorpen, zoals Jisp en Oostzaan, nog even het gevoel van toen te beleven. Deze dorpen, en dan vooral Jisp, zij klein gebleven en hebben hun originele lintbebouwing redelijk in stand weten te houden. Ook Assendelft behoorde tot voor kort tot een van deze dorpen, maar door het zeer grootschalig ingrijpen is het langste lintdorp van Nederland veranderd in een sliert met een enorm tumor, Saendelft genaamd. Paden zij nog wel te vinden, maar zijn vaak ingebouwd door grote wijken en dorps/stads uitbreidingen. De verdichting van het Nederlandse volk en de toenemende vraag naar wegen, door de niet te stoppen mobiliteit, wasemt over het oude landschap heen, met hier en daar een klein stukje behoud, waarschijnlijk door het aandringen van het oer-Zaanse volk.

Lijst van Molens

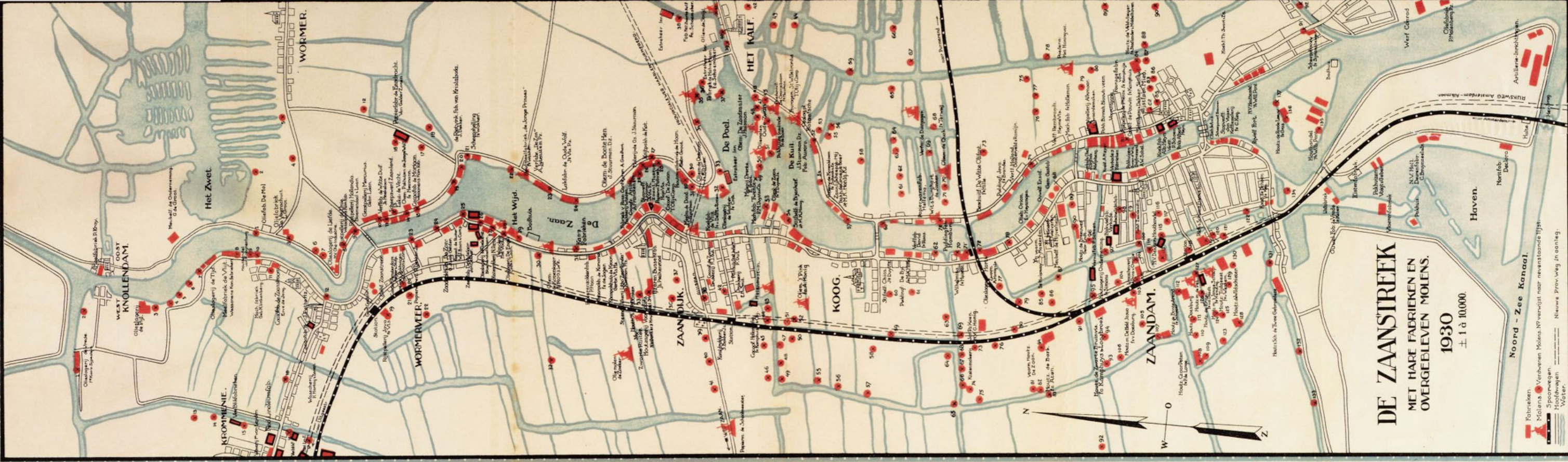
De molens zijn, ongeveer de plaatsen aan waar
 Om oorspronkelijk van het kaartje te vernemen zijn
 er van de kaart van de Zaanstreek in 1930, een
 Van de molens in Zaanstreek, O.Z., O.W. of ook
 buiten het gebied van de kaart.
 In de gehele Zaanstreek zijn gedurende de laatste
 of verbrand, maar dan 300 molens zijn gelyk
 Verklaring: Ol. = oliemolen; Pl. = pelmolen; Fp. =
 D. = draagmolen; M. = meelmolen; H. = handmolen;
 I. = ijmolen; C. = cementmolen; V. = verfmolen;
 V. = veerendmolen; Sp. = spinnmolen.

Ten Westen van de Zaan, links op het kaartje.

1. De Vrede, Ol.
2. De Vrede, Ol.
3. De Vrede, Ol.
4. De Bontinck, Ol.
5. De Klinker, Ol.
6. De Klinker, Ol.
7. De Witte Bilt, Ol.
8. De Roversboom, H.
9. De Zeeuwse, H.
10. De Witte Vlieder, M.
11. De Zeeuwse, H.
12. De Zeeuwse, H.
13. De Blauwe Aard, H.
14. De Zeeuwse, H.
15. De Zeeuwse, H.
16. De Orenyphoos, Ol.
17. De Orenyphoos, Ol.
18. De Orenyphoos, Ol.
19. De Orenyphoos, Ol.
20. De Orenyphoos, Ol.
21. De Orenyphoos, Ol.
22. De Orenyphoos, Ol.
23. De Orenyphoos, Ol.
24. De Orenyphoos, Ol.
25. De Orenyphoos, Ol.
26. De Orenyphoos, Ol.
27. De Orenyphoos, Ol.
28. De Orenyphoos, Ol.
29. De Orenyphoos, Ol.
30. De Orenyphoos, Ol.
31. De Orenyphoos, Ol.
32. De Orenyphoos, Ol.
33. De Orenyphoos, Ol.
34. De Orenyphoos, Ol.
35. De Orenyphoos, Ol.
36. De Orenyphoos, Ol.
37. De Orenyphoos, Ol.
38. De Orenyphoos, Ol.
39. De Orenyphoos, Ol.
40. De Orenyphoos, Ol.
41. De Orenyphoos, Ol.
42. De Orenyphoos, Ol.
43. De Orenyphoos, Ol.
44. De Orenyphoos, Ol.
45. De Orenyphoos, Ol.
46. De Orenyphoos, Ol.
47. De Orenyphoos, Ol.
48. De Orenyphoos, Ol.
49. De Orenyphoos, Ol.
50. De Orenyphoos, Ol.
51. De Orenyphoos, Ol.
52. De Orenyphoos, Ol.
53. De Orenyphoos, Ol.
54. De Orenyphoos, Ol.
55. De Orenyphoos, Ol.
56. De Orenyphoos, Ol.
57. De Orenyphoos, Ol.
58. De Orenyphoos, Ol.
59. De Orenyphoos, Ol.
60. De Orenyphoos, Ol.
61. De Orenyphoos, Ol.
62. De Orenyphoos, Ol.
63. De Orenyphoos, Ol.
64. De Orenyphoos, Ol.
65. De Orenyphoos, Ol.
66. De Orenyphoos, Ol.
67. De Orenyphoos, Ol.
68. De Orenyphoos, Ol.
69. De Orenyphoos, Ol.
70. De Orenyphoos, Ol.
71. De Orenyphoos, Ol.
72. De Orenyphoos, Ol.
73. De Orenyphoos, Ol.
74. De Orenyphoos, Ol.
75. De Orenyphoos, Ol.
76. De Orenyphoos, Ol.
77. De Orenyphoos, Ol.
78. De Orenyphoos, Ol.
79. De Orenyphoos, Ol.
80. De Orenyphoos, Ol.
81. De Orenyphoos, Ol.
82. De Orenyphoos, Ol.
83. De Orenyphoos, Ol.
84. De Orenyphoos, Ol.
85. De Orenyphoos, Ol.
86. De Orenyphoos, Ol.
87. De Orenyphoos, Ol.
88. De Orenyphoos, Ol.
89. De Orenyphoos, Ol.
90. De Orenyphoos, Ol.
91. De Orenyphoos, Ol.
92. De Orenyphoos, Ol.
93. De Orenyphoos, Ol.
94. De Orenyphoos, Ol.
95. De Orenyphoos, Ol.
96. De Orenyphoos, Ol.
97. De Orenyphoos, Ol.
98. De Orenyphoos, Ol.
99. De Orenyphoos, Ol.
100. De Orenyphoos, Ol.

Ten Oosten van de Zaan, rechts op het kaartje.

1. De Hollands, D.
2. De Vreugden, Ol.
3. De Blauwe Klijper, V.
4. De Vreugden, Ol.
5. De Vreugden, Ol.
6. De Hoop, Ol.
7. De Witte Wolf, Ol.
8. De Witte Wolf, Ol.
9. De Witte Wolf, Ol.
10. De Spantier, Ol.
11. De Witte Wolf, Ol.
12. De Witte Wolf, Ol.
13. De Witte Wolf, Ol.
14. De Witte Wolf, Ol.
15. De Witte Wolf, Ol.
16. De Witte Wolf, Ol.
17. De Witte Wolf, Ol.
18. De Witte Wolf, Ol.
19. De Witte Wolf, Ol.
20. De Witte Wolf, Ol.
21. De Witte Wolf, Ol.
22. De Witte Wolf, Ol.
23. De Witte Wolf, Ol.
24. De Witte Wolf, Ol.
25. De Witte Wolf, Ol.
26. De Witte Wolf, Ol.
27. De Witte Wolf, Ol.
28. De Witte Wolf, Ol.
29. De Witte Wolf, Ol.
30. De Witte Wolf, Ol.
31. De Witte Wolf, Ol.
32. De Witte Wolf, Ol.
33. De Witte Wolf, Ol.
34. De Witte Wolf, Ol.
35. De Witte Wolf, Ol.
36. De Witte Wolf, Ol.
37. De Witte Wolf, Ol.
38. De Witte Wolf, Ol.
39. De Witte Wolf, Ol.
40. De Witte Wolf, Ol.
41. De Witte Wolf, Ol.
42. De Witte Wolf, Ol.
43. De Witte Wolf, Ol.
44. De Witte Wolf, Ol.
45. De Witte Wolf, Ol.
46. De Witte Wolf, Ol.
47. De Witte Wolf, Ol.
48. De Witte Wolf, Ol.
49. De Witte Wolf, Ol.
50. De Witte Wolf, Ol.
51. De Witte Wolf, Ol.
52. De Witte Wolf, Ol.
53. De Witte Wolf, Ol.
54. De Witte Wolf, Ol.
55. De Witte Wolf, Ol.
56. De Witte Wolf, Ol.
57. De Witte Wolf, Ol.
58. De Witte Wolf, Ol.
59. De Witte Wolf, Ol.
60. De Witte Wolf, Ol.
61. De Witte Wolf, Ol.
62. De Witte Wolf, Ol.
63. De Witte Wolf, Ol.
64. De Witte Wolf, Ol.
65. De Witte Wolf, Ol.
66. De Witte Wolf, Ol.
67. De Witte Wolf, Ol.
68. De Witte Wolf, Ol.
69. De Witte Wolf, Ol.
70. De Witte Wolf, Ol.
71. De Witte Wolf, Ol.
72. De Witte Wolf, Ol.
73. De Witte Wolf, Ol.
74. De Witte Wolf, Ol.
75. De Witte Wolf, Ol.
76. De Witte Wolf, Ol.
77. De Witte Wolf, Ol.
78. De Witte Wolf, Ol.
79. De Witte Wolf, Ol.
80. De Witte Wolf, Ol.
81. De Witte Wolf, Ol.
82. De Witte Wolf, Ol.
83. De Witte Wolf, Ol.
84. De Witte Wolf, Ol.
85. De Witte Wolf, Ol.
86. De Witte Wolf, Ol.
87. De Witte Wolf, Ol.
88. De Witte Wolf, Ol.
89. De Witte Wolf, Ol.
90. De Witte Wolf, Ol.
91. De Witte Wolf, Ol.
92. De Witte Wolf, Ol.
93. De Witte Wolf, Ol.
94. De Witte Wolf, Ol.
95. De Witte Wolf, Ol.
96. De Witte Wolf, Ol.
97. De Witte Wolf, Ol.
98. De Witte Wolf, Ol.
99. De Witte Wolf, Ol.
100. De Witte Wolf, Ol.

DE ZAASTREEK
 MET HARE FABRIEKEN EN
 OVERGEBLEVEN MOLENS.
 1930
 ± 1:10.000

Kaart: Zaanstreek anno 1930. (kaart: Zaansarchief nr. 53.00384) Kaart van de overgebleven molens in 1930 na het opkomen van de grote fabrieken. De molens aan de Zaanoevers moesten het veld ruimen voor op stoom aangedreven fabrieken, grote silo's en pakhuisen.

H05: Twee perioden:

5.1: Inleiding:

In dit hoofdstuk ga ik de twee perioden met elkaar vergelijken en zal dit doen door middel van een aantal stedenbouwkundige en architectonische vragen. Vragen zoals hoe het land werd gebruikt in de verschillende perioden, hoe de infrastructuur zich transformeerde en welke rol deze speelde, hoe er gebouwd werd en wat de grote verschillen waren, hoe men woonde en hoe men leefde? De beelden die de voorgaande hoofdstukken zijn geschetst geven een beeld afzonderlijk van elkaar, maar het zou leuk zijn om deze direct naast elkaar te leggen en zo het verschil en de overeenkomsten duidelijk naar voren te brengen.

5.2: Het land:

Het werd al meteen duidelijk dat het land in de verschillende periode moeilijk te bewonen was. Het water was het grootste probleem, zowel in de eerste als de tweede periode. Alleen de ontwikkelingen die later hun intrede hebben gedaan hebben ervoor gezorgd dat in de tweede periode men beter het hoofd boven water kon houden. In de eerste periode, daarentegen, zijn de belangrijkste ontwikkelingen gedaan. De windmolen, uitgevonden voor de eerste opbloei, was de uitvinding die zelfs in het begin van de tweede periode het land droog hield, voordat stoom, laat negentiende eeuw, de overhand zou nemen. Het oudste stoomgemaal in de Zaanstreek, de Soeteboom, gelegen aan de Hogedijk in Zaandam werd pas in 1872 in werking gesteld⁸⁰. In een rap tempo zouden de molens het veld moeten ruimen voor de stoomgemalen, waardoor er een waardevolle periode werd afgesloten. Dit geeft ook meteen het verschil aan tussen beide perioden, maar ook een overeenkomst. Alle twee stonden in het teken van belangrijke ontwikkelingen die het landschap zouden veranderen. Eerst waren daar de hoge molens die het aanzicht zouden bepalen, later waren dat de schoorstenen en de rookpluimen.

Niet alleen de bebouwing in het landschap veranderde, ook het oppervlak. Vooral in de eerste periode was men bezig het water te verdrijven en nieuw land te creëren. De binnenmeren rond de Zaanstreek werden drooggemalen, waardoor enorme stukken land tevoorschijn kwamen. Hierdoor ontstond er meer ruimte voor bijvoorbeeld de molens, die daardoor ver uit elkaar konden staan en zo veel wind konden vangen. Men creëerde een enorme ruimte. Een ruimte die in de tweede periode amper gebruikt werd. De nieuwe ontwikkelingen in de tweede periode concentreerde zich op de Zaanoevers. Het was te drassig om in het land te bouwen. Met de opkomst van het landverkeer was het vaak ook niet mogelijk om het land in te gaan door de slechte wegen. In principe zou dit niets uit moeten maken, want men concentreerde zich tot eind negentiende eeuw toch op de waterwegen. Maar in deze tijd van hoge productie had men grotere schepen nodig en deze konden niet door de, vaak kleine, waterwegen in het land. Hierdoor werden de waterwegen in het land alleen nog gebruikt door kleine bedrijfjes en de bewoners van de Zaanstreek. Voor de grote handel ging men naar de Zaanoevers. Hetgeen ervoor zorgde dat er een grote, solide wand verrees, die de Zaan, in de tweede periode, een compleet ander

⁸⁰ Internet: **van der Wal, G** http://www.zaans-industrieel-erfgoed.nl/pages_1/met%20stoom%2027%20art%20%2006.html

aanzicht gaf. Daar voor, in de eerste periode, was het aanzicht open. Tussen de molens was er een open, vlak landschap te zien welke hier en daar een strook woningen bevatte. Het land wat we hier en daar nog steeds kunnen herkennen, achter de fabriekswand. De twee perioden hebben de Zaanstreek twee gezichten gegeven.

5.3: De infrastructuur:

De infrastructuur heeft in beide perioden een grote rol gespeeld. Vooral het water, de grootste vijand tijdens de aanloop naar de eerste opbloei, werd de grootste vriend van de Zaankanters. Een haat-liefde verhouding tussen de Zaankanters en het water. De liefde, in de eerste periode, kwam vooral door de mogelijkheden om grondstoffen en producten te vervoeren over het water. Door de enorme bedrijvigheid, midden en eind eerste opbloei, kan men zeggen dat men leefde op het water. Men voerde de grondstoffen naar de molens in het veld, waarna men de producten afvoerde naar de havens in Amsterdam. In de dorpen vervoerde men huisraad over de wegsloot bij verhuizingen, voerde men levensmiddelen en bouwmiddelen aan en verplaatste men zich per boot naar de molens ver in het veld. Door het gemak van het water en het drukke bestaan, was men niet zo van het land verkennen, men werkte in de molen of op de zeeën. Het land werd nauwelijks gebruikt voor vervoer. Er was daardoor ook geen belang bij goede wegen en werden daardoor ook niet gemaakt. "De mogelijkheden van het landverkeer waren oorspronkelijk zo beperkt dat de vroegste Zaankanters zelfs nooit een paard hadden gezien"(pag. 10). Pas in de tweede periode ging men meer over op verharding van de wegen. Dit ging gepaard met het opkomende landvervoer, waardoor de Zaankanters wel moesten. Met het opkomen van de stoommachine en daarmee de auto, werd het water begin twintigste eeuw een enorme belemmering. In grote delen van Nederland ging men al meer vervoeren over land, waardoor de Zaanstreek door het vele water lastig bereikbaar werd. Gebrek aan bruggen werd een groot probleem. Er moesten bruggen en later zelfs tunnels komen. Die kwamen er ook, maar door het verder groeien van het landverkeer werd het moeilijk de Zaanstreek te bereiken. De Zaanstreek werd hierdoor minder interessant en een terugloop van de Zaanse economie was het gevolg.

De infrastructuur is een belangrijke factor geweest in de vorming van de Zaanstreek. De twee perioden hebben hier allebei een groot aandeel in. Zo vormde, in de eerste periode, de dijken langs de waterwegen voor droge stukken land waarop gebouwd kon worden en zorgde later in deze periode, tijdens de explosieve groei, de paden naar de molens ervoor dat men langs deze paden de mogelijkheden zagen voor dorpsuitbreiding. Hierdoor ontstond in de eerste periode de kamstructuur die zeer kenmerkend is voor de Zaanstreek en later zelfs als onderlegger zou dienen voor de tweede periode. De tweede periode zorgde voor een enorme expansie. Dit leidde tot een nieuw aanzicht van het land, maar ook tot nieuwe ingrepen, welke de oude structuur zou doorbreken. De komst van de spoorlijn is hier het eerste en beste voorbeeld van. Deze liep niet haaks op de dijken, maar werd zo functioneel mogelijk door het land getrokken. Hij liep evenwijdig aan de Zaan, waardoor in het begin men de oude structuur redelijk in stand wist te houden door de paden door te trekken tot de spoorlijn. Maar met de komst van de communicatiewegen werd er echt een nieuwe trend gezet en week men veel vaker af van de oorspronkelijke structuur.

Zo heeft het land veel veranderingen ondergaan door de twee perioden, maar er is iets wat 'eigelijk' nooit veranderd is, de Zaan. Deze heeft altijd zijn vorm behouden en heeft in beide perioden gefunctioneerd als belangrijke route voor de handel. Het is momenteel dan ook de mooiste doorsnede van de Zaanstreek. Aan de Zaan kan men goed de twee perioden meemaken, de molens en pittoreske huisjes uit de eerste periode afgewisseld door hoge fabriekswanden en stenen villa's uit de tweede periode. Dit geeft dan ook de grootste overeenkomst tussen de twee perioden en het is dan ook logisch dat juist deze infrastructurele veenstroom de naam geeft aan de streek.

5.4: Wonen:

Wonen in de Zaanstreek kent wel grote verschillen, maar de basis bleef lange tijd hetzelfde. Uit de tekst is al snel duidelijk dat de Zaankanter zich lang vasthield aan oude gebruiken. Ze waren conservatieve hardwerkende mensen, maar ook zeer inventief. Deze inventiviteit komt meer uit in hun industrie dan in de woning. Bij de ontwikkeling van de woning bleef men toch wat conservatiever. De, nog voor de eerste periode, ontwikkelde zaal- en hallehuis bleef lange tijd het beeld bepalen van de dorpen langs de Zaan. Pas na de oorlog met Spanje, toen grotendeels alle woningen in brand waren opgegaan en verwoest, zette men, tijdens de grote opbloei, aan tot het verder ontwikkelen van de woning. Grote ingrepen bleven uit, maar men ontwikkelde het huis wel tot een compleet houten huis van één tot twee lagen. Daarnaast ontwikkelde men een nieuwe plattegrond door het te verdraaien, bedrijf voor, wonen achter. Kleine ontwikkelingen die aan de basis zouden staan van het Zaanse huis. In de tweede periode werd de eentonigheid weggevaagd en het straatbeeld veranderd door ornamenten, welke waren overgewaaid vanuit de grote steden. Vanaf midden tweede opbloei zou dan toch steen zijn intrede doen, maar het zou pas in 1901 het einde zijn van de bouw van de houten huisjes.

Men ziet vooral tijdens de twee perioden ontwikkeling in de huizen. Dit heeft direct te maken met de handel en de handelsgeest van de Zaankanter. De veranderingen werden vaak aangevoerd door de kooplieden, die de steden bezochten en daardoor geïnspireerd raakte. Men moest een product gaan verkopen en wilde daarvoor laten zien dat de Zaanstreek een goed boerende streek was, waar kwaliteit te koop was. Men ziet daardoor dan ook dat de woningen sterk veranderde in de bloei perioden. Er was geld en dat moest getoond worden. Het enige verschil tussen de twee perioden is dat men in de tweede periode verder ging en daardoor meer ontwikkelingen in andere streken zagen, waardoor de eentonigheid werd vervangen door diversiteit.

Grotere verschillen zijn te vinden in de woonomgeving, of het bouwkegel. In de eerste periode waren de dorpen nog open en was het bouwkegel ruim. In de tweede periode werd in korte tijd de bevolking verdubbeld en werden er grote fabrieken gebouwd welke grote stukken land in beslag namen. Dit resulteerde in het dichtgroeien van de open structuur uit de eerste periode. Het bouwkegel werd kleiner. Er moesten meer paden komen, waardoor de kamstructuur ook verdicht werd.

Hetgeen nooit veranderd is in beide perioden, is de slechte ondergrond. Dit heeft ertoe geleid dat men, zowel in de eerste als in de tweede periode, continu bezig is

geweest om nieuwe mogelijkheden te onderzoeken voor het bouwen op het drassige veen. Lang waren de dijken de enige mogelijkheid en dit is nog steeds te zien in de streek. De bewoning heeft zich lange tijd geconcentreerd op de dijken, waardoor lintdorpen en volle kades nog steeds het gezicht bepalen van de Zaanstreek. Het is nog steeds de meest voorkomende manier van bouwen, maar nu zijn het vaak geen dijken die gebouwd worden, maar grote zandplaten die het veen moeten verdrijven.

H06: Slot:

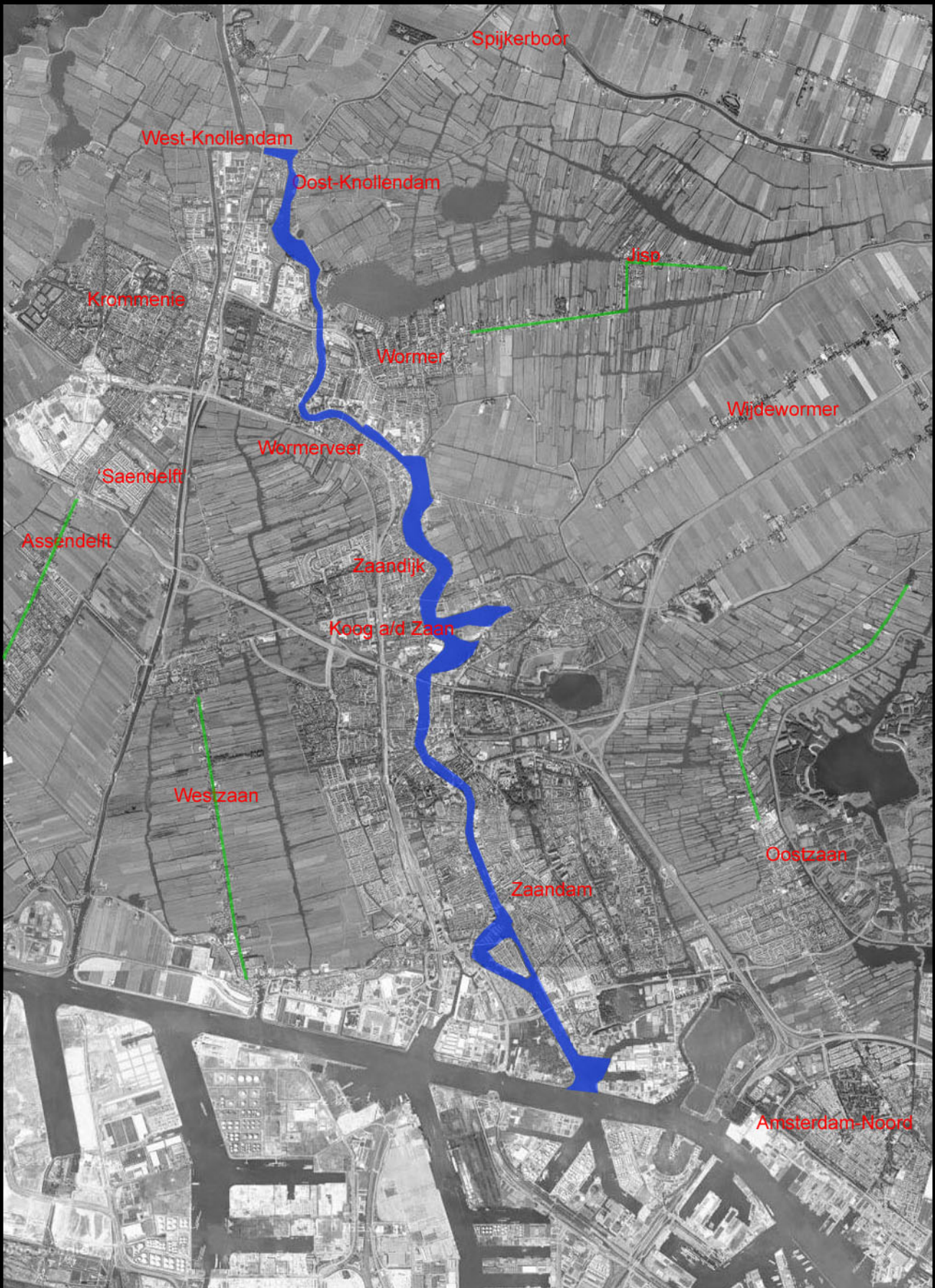
Een rijke historie met twee zeer belangrijke perioden. Perioden die hun sporen hebben nagelaten in het landschap, de stedenbouw en de architectuur. Sporen die vandaag de dag nog goed te herkennen zijn en hopelijk ook bewaard zullen worden voor de toekomst.

Het schrijven van deze scriptie heeft mij veel helderheid verschaft over de Zaanstreek, waardoor ik het landschap, de stedenbouw en de architectuur in de streek beter begrijp. Wanneer ik door de Zaanstreek rij krijg ik een veel ruimer beeld van hoe het landschap zich gevormd heeft, uit welke tijd gebouwen komen en hoe de structuur tot stand is gekomen. Allen voor het grootste deel tot stand gekomen door de twee belangrijkste perioden. Het ontstaan van de lintdorpen in de eerste perioden en de fabriekswanden uit de tweede perioden bepalen vandaag nog het beeld van de Zaanstreek. Maar hoe lang behouden we deze structuur nog?

Als ik een visie zou mogen geven over het gebied, zou het belangrijkste onderdeel zijn dat de lintdorpen hun karakter behouden en dat de paden, die er nog zijn, hun karakter behouden. Dat de kamstructuur zoveel mogelijk gehandhaafd word, omdat dit uniek is voor de Zaanstreek. Daarnaast moeten de oude fabriekspanden grotendeels behouden worden. Gelukkig zijn er al groten delen van de fabriekswand geconserveerd en hebben vele van deze, vaak oude pakhuizen, nieuwe functies gekregen. Daarentegen worden de lintdorpen bedreigt. Het grootste voorbeeld hiervan is Assendelft. Het langste lintdorp van Nederland heeft een groot deel van zijn bebouwing verloren aan een grote nieuwe wijk, Saendelft. Het is vaak niet tegen te houden wanneer er zoveel ruimte is als in de Zaanstreek, maar men kan er wel beter mee omgaan. Bouw bijvoorbeeld altijd geheel los van de lintdorpen. Daarnaast zou het leuk zijn als men bouwt volgens de oude lijnen, de eerste ontginningen, haaks op de dijken. Hierdoor blijft het karakter en de structuur van de streek behouden.

Totaal behoud van de lintdorpen is niet meer mogelijk. Dorpen als Wormer, Westzaan en Oostzaan zijn al aardig uitgebreid, maar dit concentreert zich vaak aan het begin, of zoals bij Oostzaan in het midden. Toch blijven hier grote delen van het lint bestaan. Jisp daarentegen is nog echt een lintdorp. Hier is allen een kleine uitbreiding, maar deze staat redelijk los van de oude bebouwing. Zaandam daarentegen is bijna geheel weggevaagd. Het is een stad geworden door een enorme expansie vanaf de tweede bloeiperiode tot nu. Door de enorme schaal zijn veel kleine pittoreske details verdreven, maar ze zijn er nog wel. Goed zoeken dus.

Al met al heeft de streek nog veel karakter. Bij het doorkruizen van de Zaanstreek beweegt men zich door een opeenhoping van historische referenties. Hetgeen de streek zo mooi maakt. Ik kan iedereen aanraden eens de moeite te nemen om door de streek te fietsen of te wandelen en de streek te beleven als één, hetgeen onze voorgangers niet hebben kunnen doen.

Kaart: Zaanstreek anno 2006. (kaart: <http://maps.google.nl>) In het groen de overgebleven karakteristieke lintbebouwing welke liggen in het landelijke gedeelte van de Zaanstreek. In het blauw de Zaan waarvan de oevers bijna volledig zijn ingebouwd.

Literatuur:

Bexkens, A., A. Haarsten en C. ten Oever-van Dijk (afd. Zorg, Welzijn en Cultuur) (2001) De cultuurhistorie van Waterland en Zaanstreek. Provincie Noord-Holland, Haarlem.

Couwenhoven, R. (2004). Zaanse Geschiedenissen – Waar gebeurde verhalen uit de achttiende eeuw. Stichting Archief Ron Couwenhoven & Boekenmaker.nl, Zaandam.

De Jong, S. en J. Schipper (1987). Gebouwd in de Zaanstreek. Stichting uitgeverij Noord-Holland, Wormerveer.

Grandiek, G. (1971). Zaanstreek – Bakermat van industrie. Knoop & Niemeijer, Haren.

Kleij, P. (2003). Zaanstreek – Architectuur en stedenbouw 1850-1940. Waanders Uitgevers, Zwolle.

Mol, C. (1980). Uit de geschiedenis van Wormer. Meijers Pers NV, Amsterdam.

Nijhof, P. (1985). Oude fabrieksgebouwen in Nederland. De Bataafse Leeuw, Amsterdam/Dieren.

Roggeveen, P. (2006). Daarom de Zaanstreek. WEAN B.V., Maastricht.

Van Braam, A., J.W. Groesbeek, S. Hart en M.A. Verkade (1970). Historische atlas van de Zaanlanden. Meijers Pers NV, Wormerveer.

Van Diepen, A., T. de Groot, D. Kerssens, I. Muller, G.J. Onrust, J.P. Woudt en K. Woudt (1992/1993/1994). Ach lieve tijd Zaanstreek. Waanders Uitgevers, Zwolle.

Woudt, J.P. en K. Woudt (1991). Encyclopedie van de Zaanstreek. Stichting uitgeverij Noord-Holland, Wormerveer.

Bundel 'Zaans erfgoed':

Woudt, J.P. (2002-2004). Zaans Erfgoed (tijdschriftenbundel). Uitgave van Stichting Zaans erfgoed (4x per jaar), Zaandijk

